

Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası

Editör
Şaban Ali Düzgün

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI

© T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
KÜTÜPHANELER VE YAYIMLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
3322

BİLİMİN VE FELSEFENİN DOĞULU ÖNCÜLERİ DİZİSİ
3

ISBN: 978-975-17-3579-9

www.kulturizm.gov.tr
e-posta: yayimlar@kulturizm.gov.tr

TASARIM ve UYGULAMA
Sinan Sungur

YAPIM
Özyurt Matbaacılık

BİRİNCİ BASKI
2000 adet

BASIM YERİ - TARİHİ
Ankara, 2011

Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası / Ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara:
Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.
495 s. ; 21 cm.- (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları; 3322,
Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü bilimin ve felsefenin doğulu
öncüleri dizisi; 3).
ISBN: 978-975-17-3579-9
I. Mâtürîdî. II. Düzgün, Şaban Ali. III. Seriler.
297.4013

MÂTÜRİDÎ'NİN ULUHİYET TASAVVURU

İbrahim ASLAN*

Kur'an, Hz. Âdem ile başlayan ve Hz. Muhammed ile son bulan nübüvvet geleneğinin son halkası ve Allah'ın insanlığa yaptığı son hakikat çağrısıdır. Bu çağrıya kulak veren müminler, farklı bakış açılarıyla ondaki mesajı tarihsel dinamikler içerisinde sistematik açıdan anlamaya ve bir hakikat olarak temellendirmeye çalışmışlardır. Bu temelde ortaya çıkan ilk disiplin Kelam olmuştur. Kelamcılar, kendilerini bir yandan ait oldukları coğrafyanın tarihsel ve kültürel kodları ile bütünleşen batıl iddiaları çürütmeye, diğer yandan da İslamın Kur'an'daki inanç haritasını ortaya koymaya ve tevhide dayanan itikadi esaslarını tespit etmeye adanmışlardır. Bu temelde inanç meseleleri, uluhiyet, nübüvvet ve meâd olmak üzere birbirini tamamlayan üç ana teolojik zeminde ele alınmış ve inanç ilkeleri rasyonel bir dil ve mantık örgüsü içerisinde değerlendirilmiştir. Bu sistematik perspektife sıkı sıkıya bağlı kalan ve kendisini Kur'an'a adayan kelamcılardan biri de hiç kuşkusuz İmam Matürîdî'dir. Bu yazı, Mâtürîdî'nin uluhiyet anlayışını Kur'an'ın muhteşem yorumunu içeren *Te'vîlât* adlı eserini merkeze alarak irdelemektedir. Çalışma, Matürîdî'nin Allah'ın ne olduğu ve ne olmadığı konusundaki yaklaşımını uluhiyetle ilgili âyetlere getirdiği yorumlar üzerinden tespit etmekte ve çarpıcı başlıklarla kısa kısa ortaya koymaktadır.

ALLAH HAKKINDA TARTIŞMAYA GİRMENİN DÖRT ANA ZEMİNİ VE BİLGİ KAYNAKLARI

*'İşte (ey insanlar), görmez misiniz ki Allah göklerde ve yerde bulunan her şeyi emrinize amade kılmıştır; açıktan ve gizli olarak size nimetlerini bol bol ihsan etmiştir. Yine de insanlar içerisinden herhangi bir bilgiye, yol gösterici bir kılavuza ve aydınlatıcı bir kitaba dayanmaksızın Allah hakkında tartışan kimseler çıkabilmektedir.'*¹

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

1 Lokman 31.20.

Mâtürîdî'ye göre Allah hakkında yapılabilecek tartışmaların dört ana zemini olabilir. Bunlar, Allah'ın birliği, peygamberlik (risâlet), yeniden dirilme (ba's) ve ilahî mesaj. Mâtürîdî, âyetten yola çıkarak bu konularda tartışma yapabilmek için şu üç bilgi kaynağına vâkıf olmak gerektiğini ifade etmiştir.

1. Genel bilgi kaynağı olarak akıl,
2. Hidayetin beyanı olarak sünnet,
3. Beyanlarıyla karanlığa karşı aydınlanmacı olan ilahî mesaj.

Düşünme yeteneği olarak akıl ile bilgiye ulaşılacağı gibi Sünnet'in beyanı ile de bilgiye ulaşılabilir. Her yönüyle aydınlanmacı olan ilahî mesajlarla da akıl ve sünnet ile bilinebilecek hususlara açıklık getirilir.

Mâtürîdî, peygamberlere ve ilahî mesajlara inanmayan Mekke'li müşriklerin Allah hakkında tartışma yapılabilecek konuların yanı sıra söz konusu bilgi kaynaklarından da yoksun olarak Hz. Muhammed ile tartışmaya girdiklerini ifade etmiştir. Meleklerin Allah'ın kızları olduklarına ilişkin iddiada bulunmaları bunu destekleyen en güçlü örneklerden birisidir.²

EHL-İ KİTÂB İLE ALLAH VE DİN KONUSUNDA TARTIŞMA YAPMANIN MEŞRUIYETİ

*Önceki vahiylerin mensuplarıyla tartışırken, haksızlık etmedikleri sürece en güzel yol ve yöntemden başkasına itibar etmeyin ve deyin ki: 'Biz bize indirilene de, size indirilene de inanmışız; bizim de sizin de ilahınız bir ve tektir; ne ki biz kayıtsız şartsız sadece O'na teslim olmuşuz.'*³

Mâtürîdî, isim vermeden bazılarının "kendileriyle anlaşma bulunan kâfirlerle delillere dayalı münazara yapılabilir, ancak kendileriyle anlaşma bulunmayan kâfirlerle sadece savaş yoluyla (bi's-suyûf - بالسيف) mücadele edilir" şeklindeki görüşünü kabul etmemiş ve bu görüşü Kur'an'a aykırı bulmuştur. Ona göre Ankebut suresinin 46. âyeti, din konusunda kâfirlerle tartışma ve münazarada bulunmaya izin vermektedir.

² Te'vilât, 11/240-241.

³ Ankebut 29.46.

Allah'ın Dinin Çağırırken Tartışmanın Temel İlkeleri

*"Rabbini yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; ve onlara karşı öyle bir mücadele yöntemi ortaya koy ki o en güzeli ve en etkili olsun! Çünkü senin Rabbin, kendi yolundan sapan kimseyi de, doğru yola yöneleni de en iyi bilendir."*⁴

Mâtürîdî'ye göre Nahl suresi 125. âyet dinde tartışmanın ve başkalarıyla iletişim kurmanın temel ilkelerini ortaya koymaktadır. Buna göre dini anlatırken veya başkalarıyla din konusunda tartışırken gözetilmesi gereken ilkeler şunlardır:

- Hikmet
- Güzel öğüt
- En iyi ve en etkili tartışma metodunun kullanılması

Mâtürîdî, hikmet kavramını beyan olarak Kur'an'ı ve burhân olarak da akli delilleri içine alacak şekilde kullanmıştır. Ona göre Kur'an'da belirtilen Hz. Musa'nın Firavun ile yaptığı münazara ve diğer peygamberlerin münazaraları, birer model tartışmadırlar.

ALLAH VE İSLAM HAKKINDA YAHUDİ VE MÜŞRİKLERİN ÜÇ FARKLI ELEŞTİRİSİ

*"Bir de O'nun çağrısı kabul edildikten sonra hâla Allah hakkında tartışanlar var: Onların ileri sürdükleri delil Rableri katında tümünden geçersizdir; başlarına (O'ndan) büyük bir gazap çekecektir ve onları şiddetli bir azap beklemektedir."*⁵

Mâtürîdî, bu âyetin te'vilini üç rivayet üzerine kurmuştur.

İlki, Mekkeli müşriklerin, Hz. Muhammed'e ve onun Allah'tan getirdiği mesajlara inanan müminlere "sizin dininiz İslam, Muhammed'in hayatı ile sınırlıdır. Onun vefatından sonra hepiniz bizim dinimize geri döneceksiniz" şeklinde görüş belirtmeleridir.

İkincisi, Hz. Muhammed'e gelen Yahudilerin Müslümanlara, "bizim dinimiz sizin dininizden daha üstündür. Çünkü bizim dinimiz, nebilerin dinidir" demeleridir.

Üçüncü rivayet ise Kureyşliler'in "Görmediğimiz ve kim olduğunu ve nasıl bir varlık olduğu konusunda hiçbir belirlemede bulu-

4 Nahl 16.125.

5 Şurâ 42.16.

namadığımız bir varlığa nasıl ibadet ederiz" şeklinde bir eleştiride bulunmalarıdır.

Mâtürîdî, Yahudilerin tezine karşı âyette geçen "onların ileri sürdükleri bu delil Rableri katında tümünden geçersizdir" ifadesine dayanarak, şayet Yahudiler, Allah tarafından elçi olarak seçilen nebilerin yolunda iseler, Allah da Kur'an'da bu yolu İslam olarak nitelemiş ve Hz. Muhammed'e gelen vahyin bu çağrışı hatırlatmak olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla İslam, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e bütün nebilerin tebliğde bulundukları yolun adıdır.

Müşriklerin ve Kureyşlilerin Allah hakkında ileri sürdükleri tezi de değerlendiren Mâtürîdî, İslamın temel esası olan tevhit ve marifetullah'ın [akli] deliller ve insan tecrübesine açık olan âyetler üzerine kurulu olduğunu söyler. Eğer Allah müşahade yoluyla bilinebilir olsaydı, bu durumda insanlığın denenme gerekçesi ortadan kalkmış olurdu.⁶

Allah'ın Hakkıyla Takdir Etmek Mümkün müdür?

*"Nitekim onlar, Allah'ı hakkıyla takdir edemediler; oysa bütün yer-yüzü kıyamet günü O'nun tasarrufu altındadır; gökler ise O'nun kudret ehliyle düğümlenmiştir: Yüceler yücesi olan O, onların şirk koştukları her şeyin ötesinde aşkın bir varlıktır."*⁷

Allah, kendisi hakkında marifet sahibi olmayı fiillerindeki delillere dayanarak istidlalde bulunmaya bağlamıştır. Duyusal yöntem başvurarak O bilinemez, mahlukatın bilgisiyle takdir edilemez. Allah'ın yarattığı mahlukat iki kısımdır: idrak edilebilen ve mahiyeti kavranabilen varlıklar ki buna akıl, görme, işitme, ruh ve diğer yeteneklerle kavranabildikleri için 'duyusal [mahsûs]' denmiştir. İdrak edilemeyen ve kavranamayan varlıklara gelince de buna 'istidlal' denmiştir. Elbette ki varlıkları yoktan var eden ve onları yaratan zat, duyusal varlıkların idrak edildiği ve kavrandığı gibi idrak edilemez ve hakkıyla kavranamaz. Çünkü O'nun bilgisine götüren şey, duyular değil, varlıklardaki rasyonel delillere dayalı akli istidlalde bulunmaktır.

6 Te'vilât, 13/180.

7 Zümer 39.67.

Bunun yanı sıra Allah, istiva etmek, çıkmak ve gelmek gibi mahlukata nispet edilen fiilleri kendisine de nispet ettiği fiiller, mahlukat için kullanıldığında ifade ettiği anlamda değerlendirilemez ve takdir edilemez. Âyetlerde geçen Allah'ın gelmesi, yola çıkması, göklerin O'nun "kudret eliyle" dürülmesi, bir şeyin olmasını istediğimizde ona "ol" dememiz" yeterlidir gibi ifadeler, şahit âlemdeki varlıklar için kullanıldıklarında ifade ettikleri anlamlardan bütünüyle farklıdır.

Mâtürîdî'ye göre işin aslı şudur: Allah, insanlara kendi aralarında uzlaştıkları ve bildikleri dil ile hitap etmiştir. İnsanların kendi aralarında yerleşik hâle gelen bu dil örfü, Allah için kullanıldığında (delalet açısından) olumsuzluk içerse de Allah bunu tercih etmiştir. Mâtürîdî, hiçbir şey O'na benzemez⁸ mealindeki âyete dayanarak Kur'an'da Allah'a nispet edilen bu ve benzeri ifadelerle ilgili şöyle demiştir:

Akil açısından Allah, benzerlikten ve ortaklıktan münezze bir varlıktır. Bu temelde teşbih ifade eden âyetlerde Allah ile mahlukat arasında kesinlikle yaratma ve fiil açısından hiçbir benzerlik yoktur. Çünkü O, yaratma ve meydana getirme bağlamında bütün mahluktan ayrılır. Mâtürîdî, Kur'an'da geçen 'Allah'ın sınırları'⁹, "Allah'a yardım ederseniz O da size yardım eder"¹⁰, "Kim Allah'la görüşmeyi umarsa"¹¹ ve "bir hususta anlaşmazlığa düzerseniz, onu Allah'a ve peygambere götürün ..."¹² şeklinde Allah ile diğer varlıklar arasında benzerlik ifade eden kullanımlardaki kastın nihai olarak bilinemeyeceğini düşünmüş, Kur'an'da geçen bu ve bunun gibi pek çok ifadeye iman etmek gerektiğini, fakat Allah'ı herhangi bir şeye benzemekten de tenzih etmenin zorunlu olduğunu savunmuştur. Mâtürîdî, Allah için âyetlerde kullanılan nitelemelerin görünür âlemdeki kullanımlarında söz konusu edilen kinaye sanatına dikkat çekmiş ve bunu 'bir beldenin birinin elinde olması' ifadesinin 'o yerin onun gücü, otorite-

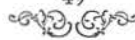
8 Şura 42.11.

9 Bakara, 2.187, 229, 230.

10 Muhammed 47.7.

11 Ankebut 29.5.

12 Nisa 4.59.

tesi ve hâkimiyeti altında olması' anlamında kullanıldığını söyleyerek örneklendirmiştir.¹³

Allah' a 'Sınır'da Kulluk Yapanlar

"Yine insanlardan kimileri vardır ki Allah'a sınırdaki (علي حرف) kulluk eder; öyle ki eğer kendisine bir iyilik dokunsa onunla tatmin olup sevinç duyar; fakat başına bir musibet gelse yüzüstü döner; dünyayı da ahireti de kaybeder. Nitekim telafisi en zor kayıp da budur."¹⁴

Mâtürîdî, öncelikle âyette geçen harf - حرف kelimesinin anlamı konusunda görüş ayrılığı olduğunu söylemiş ve bununla ilgili yapılan bazı yorumlara değinmiştir.

Kimilerine göre harf kelimesi, kuşku anlamındadır. Buna göre âyette belirtilen kimseler, taleplerine olumlu yanıt verip vermediği konusunda Rablerini sınırlar ve alacakları karşılığa göre uluhiyet ve ibadet konularında tavır belirlerler. Beklentileri gerçekleşmediği zaman ise Rableriyle olan ilişkilerini koparırlar.

Bazılarına göre ise 'harf', koşul anlamına gelir. Âyette anılan kişiler, Allah ile olan ilişkilerini "Allah'ın hep vermesi" koşuluna bağlamışlardır. Dolayısıyla böylesi kişilere göre Allah'a ibadetin temel esası, Allah'ın kişisel beklentilerini sürekli karşılamasıdır.

Başka bir görüşe göre de âyette geçen 'harf' kelimesi, 'Allah ile olan ilişkisini tek bir hâl ve yön ile sürdürmek' demektir.¹⁵ Bu, âyette belirtilen insan tipinin sadece 'iyilik ve yarar getiren' koşullarda Allah'a ibadette bulunması demektir. Hâlbuki Allah ile kurulması ve sürdürülmesi gereken ilişki, insanların içinde bulundukları iyi ve kötü koşullardan bağımsız olmalıdır.

Bu bağlamda Mâtürîdî, bireylerin sahip oldukları koşullarla ilişkili olarak Allah ile kurdukları ilişki biçimlerini bireylerin durumunu şu iki teolojik kimlik üzerinden değerlendirmiştir. Mümin, koşullar

¹³ Te'vîlât, 12/367-370.

¹⁴ Hacc 22.11.

¹⁵ Te'vîlât, 9/350.

ne olursa olsun Allah ile olan ilişkisini sürdüren kişidir. Münafık, sadece bolluk ve bereket durumunda Allah'la ilişkisini sürdürür.

KUR'AN'DA İNSANLARIN ALLAH'IN DIŞINDA TAPTIKLARI VARLIKLARIN ÖZELLİKLERİ

Âcizdirler, Kendilerine Bile Faydaları Yoktur.

"Hem onların yürüyecek ayakları mı var? Ya da tutacak elleri veya görecek gözleri, yahut işitecek kulakları mı var? De ki: "Haydi çağırın Allah'a ortak koştuklarınızı, sonra önüme her türlü tuzağı kurun ve bana göz açtırmayın!"¹⁶

Mâtürîdî, bu âyetin Mekkeli müşriklerin yürüyecek ayakları, görecek gözleri, tutacak elleri ve işitecek kulakları olmayan putlara tapınmasının tutarsızlığını ortaya koyduğunu söylemiştir. O, âyetin her bakımdan aciz olan, başkasına fayda vermek bir yana kendilerine dahi hiçbir yararı olmayan bu putlara Tanrı olarak inanılması ve onlardan fayda umulması akıl almaz ve kabul edilemez bir şey olduğunu gösterdiğine dikkat çekmiştir.

İlah Olarak Kabul Edilen Varlıklar Kendilerine Tapanlar Gibidirler.

"İyi bilin ki Allah'tan başka yalvarıp yakardığınız kimseler de sizin gibi yaratılmış varlıklardır. Nitekim eğer doğruluğunuzdan eminseniz haydi yakanın da duanızı icabet etsinler!"¹⁷

Mâtürîdî'ye göre, âyet, insanların Allah'a ortak koştukları ve kutsallık değeri atfettikleri putların, meleklerin ve ilah olarak isimlendirdikleri cisimlerin, aklını kullananlar için yaratılmış varlıklar olduklarına, kendileri gibi mahluk olan varlıkların Tanrı olarak kabul edilmesinin kabul edilebilir olmadığına dikkati çekmektedir.

Gerçeklikleri Yoktur, Uydurulmuş İsimden Başka Bir Şey Değildirler.

"...şimdi, Allah'ın haklarında hiçbir delil indirmediği, yalnızca sizin ve atalarınızın yücelttiği isimler hakkında mı tartışıyorsunuz?..."¹⁸

16 A'raf 7.195

17 A'raf 7.194

18 A'raf 7.71; Yusuf 12.40; Necm 53.23.

Onlar Hiçbir Şeydir.

"Ve onlara sorulacak: "Hani nerede ilahlık yakıştırdığınız varlıklar; [ilahlar hiyerarşisinde] Allah'ın astlarından saydığınız?"¹⁹

Etkisizdirler: Ne fayda ne de zarar verebilirler.

"O kimse, Allah dışında, kendisine ne zarar veren ne de yarar sağlayan nesnelere yalvarıp durur: kişiyi [haktan] uzaklaştıran en vahim sapıklık da budur."²⁰

Mâtürîdî, âyete konu edilen münafıkların putlara tapmadığını, fakat Allah'a sınırdaki (sadece menfaat beklentisiyle) inandıklarını ki bunun özünde Allah'a ibadet sayılmadığını söyler.

Aydınlığa Nispetle "Karanlık"; Gören Göze Nispetle De "Kör" Gibidirler.

"Onlara: 'Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?' diye sor ve 'Allah'tır cevabını ver!'. [Şimdi de] de ki: "Ne yani, şimdi siz Allah'ı bırakıp da kendilerine bile bir yarar sağlayamayan ve muhtemel bir zararı önleyemeyen varlıkları yâr ve yardımcı mı atadınız?" İlave et: "Hiç görenle görmeyen bir olur mu? Ya da, karanlıklarla [bir ışık] kaynağına sahip olan aydınlık nasıl bir tutulabilir?"²¹

Mâtürîdî, âyette Hz. Muhammed'in ağzından Mekke müşriklerine yöneltilen ilk sorunun "Rabbiniz kimdir" şeklinde değil de "Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?" şeklinde olmasının nedeni üzerinde durmuş; bu soru formunun kendilerine bile hiçbir yararı olmayan putların gökleri ve yeri yaratma konusundaki acizliklerini göstermeye ve putperestlerin 'varlık'tan yola çıkarak Allah'ın birliğini kavramalarının önünde en büyük engel olan dogmatik tutumlarını kırmaya yönelik olabileceğini düşünmüştür.²²

Yaratamazlar, Aksine Kendileri Yaratılmıştır.

"Şimdi siz O'na has birtakım nitelikleri, bir şey yaratmaktan aciz, aksine kendileri yaratılmış bulunan şeylere mi yakıştırıyorsunuz?"²³

19 Mûmin 40.73-74.

20 Hacc 22.12.

21 Ra'd 13.16.

22 Te'vîlât, 7.407.

23 A'râf 7.191.

Mâtürîdî, burada âyetin çarpıcı bir şekilde putperestlerin, kendilerini yaratmadıklarını apaçık bildikleri ve kendileri gibi yaratılmış olan putları kutsamalarının tutarsızlığını göstermesi bakımından son derece önemli olduğunu belirtmekle yetinir.²⁴

Ölüme de Yaşama da Güçleri Yetmeyen Sahte Şeylerdir.

"Ne ki yine de O'nun dışında, hiçbir şey yaratamayıp kendileri yaratılmış bulunan; kendilerinden bir zararı defetmeye de bir yararı talep etmeye de güçleri olamayan; ne hayat, ne ölüm, ne de ölümden sonra dirilişe dair bir yetkisi bulunmayan birtakım sahte ilahlar peydahladılar."²⁵

Doğruya Götürmezler.

"Sor [onlara]: 'Yoksa hak yola yönelten ortak koştuklarınızdan biri midir? Cevap ver: "Hak yola yönelten sadece Allah'tır. Peki, hak yola yönelten mi uyulmaya daha layıktır, yoksa yol gösterilmedikçe kendi başına doğru bulamayacak olan mı? Şu hâlde ne oluyor size; nasıl böyle bir hükme varabiliyorsunuz?"²⁶

İlahlaştırılan Varlık ve Nesneler, İlahî Yargılamada Kendilerine Tapanları Yalanlayacaklardır.

"Bu [şeyler] Allah'tan başkalarını, kendilerine statü ve nüfuz sağlamak için ilahlaştırırlar. Ama hayır! Aksine [ahirette] onlar kendilerine yönelik tüm tapınmaları reddedecekler ve berikilerin aleyhine zillet ve utanç delili olacaklar."²⁷

Mâtürîdî, müşriklerin kendilerine ne fayda ne de zarar verebilen varlıkları 'Allah katında kayırcılarımız' şeklindeki iddiasını semantik açıdan şu şekilde kritik etmiştir: "Kayırcı (şefi'), kelime olarak bir kimsenin kendisine şefaet ve kayırma yetkisi verdiği kişi ile eşit düzeye sahip olmasıdır. Hâlbuki insanlar, Allah nezdindeki konumlarını, yapacakları ibadetlerden ve maksimum seviyede ifa edecekleri iba-

24 Te'vîlât, 6/140.

25 Furkân 25.3.

26 Yunus 10.35.

27 Meryem 19.82

detlerden alacaklardır. Bundan uzak olanlar, Allah nezdinde, âyette ifade edildiği üzere, hiçbir değer ve itibarları olmayacaktır.²⁸

FİRAVUN İLE ALLAH'IN ELÇİSİ HZ. MUSA'NIN ULUHİYET ÜZERİNE TARTIŞMASI

"Firavun: 'Âlemlerin Rabbi de ne demek?' dedi.

Musa: 'Eğer gerçeğe boyun eğeceksen, bil ki o, göklerin, yerin ve bunlar arasındaki her şeyin Rabbi'dir.'

Firavun çevresindekilere yönelerek: 'Ne diyor duyduunuz değil mi?'

Musa: 'O, sizin de, atalarınızın da Rabbi'dir.'

Firavun dedi ki: 'Size gönderildiğini iddia eden elçiniz gerçekten delinin tekiymiş.'

Musa dedi ki: Eğer kafanızı çalıştırırsanız anlayabilirsiniz ki O, doğunun, batının ve bu ikisi arasındaki her varlığın Rabbidir."²⁹

Firavun, âyetteki ifadeden anlaşılabilceği gibi Hz. Musa'ya Allah'ın mahiyeti ve nasıl bir varlık olduğunu sormuş, fakat Hz. Musa verdiği yanıtta Allah'ın mahiyetinden değil, O'nun fiillerinden ve mutlak ilahlığından ve rububiyetinden söz etmiştir. Diyalogun devamından Firavun'un, Hz. Musa'nın, Allah'ın mahiyeti ile ilgili soruya ilgisiz bir yanıt verdiğini düşündüğü anlaşılmaktadır. Çünkü Firavun, Hz. Musa'nın verdiği yanıt ile ilgili olarak 'ne diyor duyduunuz mu?' diyerek yanındakilerin dikkatine sunmuştur.

Mâtürîdî, insan tecrübesine açık olan bütün varlıkların Allah'ın Rabliğinin ve ilahlığının delili olduklarına dikkati çekmiş ve bunların aklı ve sağduyusu olan herkese açık olduklarını ifade etmiştir. Bu bağlamda Mâtürîdî, Hz. Musa'nın yanıt vermediği Firavun'un Allah'ın mahiyeti ile ilgili sorusuna kelam açısından söyle bir değerlendirmede bulunmuştur: Zatı itibarıyla idrak edilemeyen ve aşkın olan bir varlığın mahiyeti bilinemez. O'nu sadece yarattığı varlıklar üzerinden istidlalde bulunarak bilmek mümkündür. Hz. Musa da bunun imkânsız olduğunu bildiği için idrak edilebilir olan varlıklar üzerinden istidlalde bulunarak yanıt vermiştir.³⁰

28 *Te'vilât*, 7/32.

29 *Şuara* 26.24

30 *Te'vilât*, 10, 289-293.

Varlıklar, Allah'ın Hükümrânlığını Dört Farklı Tarzda (Secde) Onaylarlar

*"(Ey insan!) Göklere ve yerde bulunan herkesin, güneşin, ayın, yıldızların, dağların, ağaçların ve hayvanların (ister istemez) Allah'ın ermine âmâde olduğunu görmez misin? İnsanlardan niceleri (bilinçli ter-cihlerinden dolayı ödülü), niceleri ise azabı hak etmişlerdir."*³¹

Âyette geçen *men* - من kelimesi, melek, cin ve insan gibi Allah tarafından denenmek üzere yaratılmış olan varlıklara işaret eder. Bu nedenle söz konusu "edat", cansız varlıklar için kullanılmaz. Fakat 'mâ' edatı, hem canlı hem de cansız varlıkları kapsayacak bir delaletle sahiptir. Âyette geçen "secde" kelimesine gelince, delalet olarak secdenin çeşitli yönleri vardır.

Yaratılış (hilkat) secdesi: Buna göre her şey, Allah tarafından yaratıldığı için O'nu tespih etmektedir yani O'na boyun eğmektedir.

İbadet (ibadet) secdesi: İlahî denenmeye muhatap olan melek, cin ve insan cinslerinin iradî olarak Allah'a secde yapmaları ya da yapmamalarının eşit derecede mümkün olduğu bir secde biçimidir.

Bahşetme (bezl) secdesi: Su, güneş, ay, ağaç, hayvan ve benzeri bütün canlı ve cansız varlıkların insan yararı için yaratılmış olmaları durumudur.

Fıtrat secdesi: Kur'an'da Fussilet suresi 11. Âyette de belirtildiği üzere³² Allah'ın tabiattaki varlıklara kendisine itaati ve boyun eğmeyi ilham etmesidir.³³

Gecenin Gündüze Gündüzün Geceye Dönüşmesi, Allah'ın Hükümrânlığını Gösterir

*"Fark etmez misin ki (ey insan): Allah geceyi uzatıp gündüzü kısaltıyor ve gündüzü uzatıp geceyi kısaltıyor.; O, güneşi ve ayı bir yasaya tabi kıldı da, her biri sonu yasayla belirlenmiş bir süre doluncaya kadar hareketini sürdürüyor."*³⁴

31 Hacc 22.18.

32 Âyette şöyle buyrulmaktadır: "Dahası O, duman hâlindeki göğü şekillendirdi. Ona ve arza: 'Her ikiniz, isteyerek ya da istemeyerek (varlık sahnesine) gelin!' dedi. İkisi birden "Bizler boyun eğerek (varlık sahnesine) geldik!" dediler." Fussilet 41.11.

33 Te'vilât, 9/306-307.

34 Lokman 31.29.

Âyet, inkârcılara Allah'ın kudretini, otoritesini, bilgisini ve hükümlerliğini hatırlatmaktadır. Bunda yeniden dirilmeye delalet vardır. Gecenin gündüze, gündüzün geceye dönüşmesi, bir yasa ile bu düzenin hiç bir şaşma olmaksızın korunması Allah'ın kudretine işaret eder. Mantık olarak bundan şu sonuç çıkar: Buna gücü yeten bir Zat, hiç bir şekilde acze düşmez ve hiç bir şey kendisine gizli kalmaz. Aynı şekilde bir gün ve gecede kat ettikleri mesafe normal bir yürüyüşle beş yüz yıl olan güneş ve ayın belirli bir yasaya tabi olması, insan idrakiyle düşünüldüğünde kat edilmesi ve düşünülmesi imkânsız bir mesafedir. Gece ve gündüzden biri var olduğunda diğeri kendisinden hiç bir eser kalmayacak şekilde bütünüyle yok olur. Bu durum, gören gözler ve düşünen akıllar için öldükten sonra yok olup giden varlıkların yeniden diriltilmesinin imkânına delalet eder.

ALLAH-İNSAN İLİŞKİSİNDE ÜÇ FARKLI TESPİH (ANMA)

Yaratılış (hilkat) tespîhi: İnsanın üyesi olduğu ve içerisinde yaşadığı varlıklar üzerinde düşündüğünde, her bir varlık cinsinin, özsel ve fıtrat olarak, Allah'ın birliğine, aşkınlığına, noksanlıklardan münezze bir varlık olduğuna işaret ettiğini görecektir. İşte varlıklardaki bu kozmolojik anlam, kendilerini yaratan varlığı göstermeleri bakımından sözsel olmayan varlıksal bir anımadır.³⁵ Yaratılışsal tespîh, her şeyin fıtrat olarak Allah'ın birliğine ve uluhiyetine tanıklık etmesi olarak da ifade edilebilir. Dolayısıyla yaratılışsal tespîh, kâfir olsun mümin olsun herkesin ve her şeyin yaratılışı, tabiatı ve fıtratı üzerine kuruludur. Allah, denenmek üzere yarattığı varlıklardan sahip oldukları bu fıtrat ile ihtiyari olarak özel bir tespîhte yani lisân tespîhinde bulunmalarını irade etmiştir.³⁶

Bilgisel (marifet) tespîh: Allah'ın, bir lütuf olarak, akıllarımız her ne kadar aciz ise de, kendisini bilmek ve diğer varlıklardan tenzih etmek için her şeyde 'gerçek bilgi'yi kodlamasıdır. Bilmez misin ki Allah Kur'an'da bununla ilgili olarak, "yedi gök ve yer ve onlarda yaşayan her şey O'nun sonsuz yüceliğini dillendirirler. Daha da

35 *Tc'vilât*, 15/147.

36 *Tc'vilât*, 14/331-332.

öte, (lisan-ı hâl ile) O'nun ululuğunu övgüyle dile getirmeyen bir tek nesne dahi bulunmamaktadır ve fakat siz onların ululayan dilini anlamamakta (ısrarcısınız)...³⁷ Fakat âyette de vurgulanan bilgisel anma, bu anmayı gerçekleştirecek olan varlıkların hayat niteliğine sahip olacak şekilde yaratılmaları aracılığıyla mümkün hâle gelir. Zira bilindiği üzere bilgi, hayat olmadan var olamaz.

Buyruksal (zorunluluk) tespîh: Diğer bir deyişle bu, Allah'ın bir şeye emretmesiyle gerçekleşen 'telkin' ve 'zaruret' ifade eden bir anma biçimidir. Bu tür bir anmada nesne, 'bilgi' sahibi olmaksızın ilahî buyruğun gereğine göre hareket etmektedir. Buna Kur'an'dan Allah'ın Hz. Musa'nın asa'sı aracılığıyla gösterdiği âyetleri ve gemileri su üzerinde yüzdürmesini örnek vermek mümkündür. Âyette konu edilen asa ve gemilerin üzerinde seyrettikleri su, canlı varlıklar olmadıkları için Allah tarafından kendilerine yöneltilen bu zorunluluk hâlinin bilgisine yani bilincine sahip değildirler. Asa, yılan dönüşme bilgisinden, su da kaldırma kuvvetinden yoksun olarak, ilahî iradenin telkinine göre hareket etmekle bir tür 'tespîh'te bulunmuş olmaktadır.³⁸

Allah'ın Varlığına İlişkin Deliller

İnsanın topraktan yaratılmış olması Allah'ın varlığının ve ahiret'in delillerindendir.

*"Sizi toprak türünden yaratması, O'nun mucizevî delillerinden biridir; sonra siz [bir süreç içerisinde] beşer olarak gelişip kişilik kazandınız."*³⁹

Mâtürîdî, âyette söz konusu edilen insanın topraktan yaratılmasının birçok yönden delil niteliği taşıdığını ifade etmiştir. Ona göre insanın topraktan yaratılması, Allah'ın birliğine, rububiyetine, yeniden dirilmeye ve risalete delalet etmektedir. Mâtürîdî insanın topraktan yaratılmasını üç yönden te'vîl etmiştir.

İlkine göre vahye muhatap olan insan, toprağa nispet edilmiştir. Çünkü biz, her ne kadar gerçek anlamda topraktan yaratılmadıysak da, insanlığın atası Hz. Âdem, öz olarak topraktan yaratılmıştır.

37 İsrâ 17.44.

38 Te'vîlât, 15/147-148.

39 Rûm 30.20.

İnsanın toprağa nispet edilmesindeki ikinci muhtemel anlam ise insan cinsinin beslenme kaynaklarının ve varlığını sürdürmede gereksinim duyduğu gıdaların hepsinin köken olarak toprağa dayandığını vurgulamaktır.

Âyetin içerebileceği üçüncü delalet, insan cinsinin esas olarak topraktan yaratıldığını haber vermektir. Çünkü âyette kullanılan yaratma kelimesi (tahlîk) dilde takdir etmek anlamına gelir.⁴⁰

İnsanın Kendi Türünden Çift Çif [Eşlere Sahip Olacak Şekilde] Yaratılması Allah'ın Varlığının Delillerindendir.

"Yine sizin için kendileriyle huzur bulasınız diye kendi türünüzden eşler yaratması, aranızda sevgi ve merhameti yerleştirmesi de O'nun mucizevi işaretlerinden biridir: Şüphesiz bütün bunlarda düşünen bir topluluk için alınacak bir ders mutlaka vardır?"⁴¹

Mâtürîdî'ye göre âyet iki farklı şekilde anlaşılabilir:

İlk yaklaşıma göre âyet, Allah'ın insanları aynı cinsten erkek ve dişi olarak yarattığını vurgulamaktadır. Birbirine eş olan erkek ve dişi insan, aşına oldukları aynı cinse ve yapıya sahiptirler. Dolayısıyla her tür kendi türdeşi ile huzur bulabileceği ilahî bir takdire sahiptir.

İkinci anlama biçimine göre âyette kastedilen Âdem ve Havva'dır. Buna göre Allah, âyette Âdem'i ve eşi Havva'yı bir nefisten yaratmış, birbirlerine ülfet ve ünsiyet içerisinde yakın olabilecek ve huzur bulabilecek şekilde takdir etmiştir.

Mâtürîdî, âyette söz konusu edilen Allah'ın eşler arasında var ettiği "sevgi ve rahmet bağları" üzerinde de durmuştur. O, bir hâl olarak sevgi ve rahmet bağlarını iki farklı bakış açısıyla yorumlamıştır. Mâtürîdî, sevgiyi, kişinin sahip olduğu arzu ve isteği karşılama sağlayan bir duygu olarak; rahmeti de birinin, herhangi bir engel dolayısıyla kendi arzu ve isteğine kavuşamayan başka birinin acısını paylaşması ve ona acıması olarak tanımlamıştır. İkincisine göre ise insan türünün sahip olduğu sevgi ve rahmet bağları yaratılışsal-dır. Allah, insan tabiatına bu iki duyguyu yerleştirmiştir. İnsanoğlu, kendisine Allah tarafından bahşedilen sevgi bağını refah, bolluk ve

40 *Te'vîlât*, 11/168-169.

41 *Rûm* 30.21.

mutluluk durumlarında; rahmet başını da başkasının başına gelen herhangi bir şiddet ve musibet durumunda kurar.⁴²

Göklerin ve Yerin Varlığı Allah'ın Varlığının ve Birliğinin Delillerindendir.

*"Yine gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklılığı da O'nun mucizevî delillerinden birisidir. Şüphesiz bunda (farklılığın değerini) bilenler için mutlaka alınacak dersler vardır."*⁴³

Göklerin yaratılması, havada yükseltilmesi ve sabitlenmesi Allah'ın varlığının delillerindendir. Aynı şekilde yerin yaratılması, yayılması, insan yararına işleyen bir düzene sahip olması, su üzerinde tutulması da Allah'ın varlığının delillerindendir. Göklerin ve yerin yaratılması, inkârcıların kuruntuları gibi olmayıp duyuşal olarak tecrübe edilebilen gerçek bir değere sahiptir.⁴⁴

Uyku, Allah'ın Varlığının ve Yeniden Dirilmenin Delillerindendir.

*"Yine geceleyin ve gündüzün uyuyabilmeniz ve O'nun lütfundan [suyunza düşeni] arayabilmeniz de O'nun mucizevî işaretlerinden biridir. Şüphesiz bunda [varlığın] sesine kulak veren herkesin alacağı bir ders mutlaka vardır."*⁴⁵

Mâtürîdî, uyku, kişiyi nereden geldiğini bilmeden kendisini hayat sahibi iken aktif olan işitme, konuşma, kavrama, görme ve diğer bütün yeteneklerini devre dışı bırakır. Kur'an'daki nitelemeyle ifade edilecek olursa uyku, bir bakıma ölümün kardeşi sayılır.⁴⁶ Çünkü söz konusu yetenekler, kişi uyandığında kendisine istemsiz şekilde geri döner. Âyet, uykunun bu hâline vurgu yaparak, uyku örneğinden yola çıkarak "böylesi bir şeye kadir olan bir Zat'ın, mantıksal olarak insanın ruhunu almaya ve onu yeniden diriltmeye elbette kadirdir" önermesini kavramasına katkıda bulunmaktadır.⁴⁷

42 Te'vilât, 11/170.

43 Rûm 30/22.

44 Te'vilât, 11/172.

45 Rûm 30/23.

46 "Nitekim O, geceleyin sizi ölü [gibi] yapar..." (En'âm 6.60). Burada uyuma, "ölme" olarak ifade edilmiştir. Zira insanın diri iken sahip olduğu bütün yetenekler uyku ile birlikte yok olmakta ve uyanma ile beraber istemsiz şekilde geri gelmektedir.

47 Te'vilât, 11/173.

Göğün ve Yerin Belirli Bir Yasaya Bağlı Olması Allah'ın Varlığının Delillerindendir.

*"Göğün ve yerin O'nun yâsası sayesinde ayakta durması da O'nun mucizevî delillerinden biridir."*⁴⁸

Gök ve yer, hava, su ve rüzgâr gibi gerçek bir ilahî yasa ile ayakta durmaktadır. Hâlbuki inkârcıların zihinlerindeki şirk telakkisi birer kuruntu ve zandan ibarettir. Nasıl olur da inkârcılar gerçekliği apaçık olan bu yasaı anlamazlar ve ölümden sonra yeniden dirilmeyi inkâr ederler! Çünkü bunlardan birisine kadir olan diğerine de kadir olur. Bu apaçık bir tutarsızlıktır.⁴⁹

Esen Rüzgârın Yağmur Getirmesi Allah'ın Varlığının Delillerindendir.

*"Nitekim [yağmurun] müjdecisi olarak [önden] rüzgârları göndermesi O'nun kudretinin delillerindendir. Bu sayede size rahmetini tattırmakta, gemileri yasaı sayesinde yüzdürmekte, yine bu sayede O'nun lütfü kereminden pay almaktasınız. Umulur ki şükürünü eda edersiniz."*⁵⁰

Mâtürîdî rüzgârı 'delil niteliği' ve 'müjde niteliği' açısından iki farklı bağlamda yorumlamıştır. Havada, karada, dağlarda ve gökyüzünde esen rüzgâr, canlı varlıklara olumlu ve olumsuz olarak etki eden bir şeydir. Bazı rüzgârlar, hoş bir esinti olarak; diğer bazı rüzgârlar ise her şeyi silip süpüren şiddetli ve kötü bir felaket olara ortaya çıkar. Hz. Peygamber'in bir hadisinde belirtildiği üzere rüzgâr kimileri için azap nedeni; kimileri için ise zafer nedenidir.⁵¹ Dolayısıyla rüzgâr, bazen canlıların kendisini görmedikleri ve mahiyetini bilmedikleri hâlde zarar görmesine ve eziyet çekmelerine neden olabilmektedir. Şu hâlde delil niteliği açısından rüzgâr, Mâtürîdî'ye göre, insanların gözlerin göremediği ve duyuların idrak edemediği bazı varlıkların olabileceğini bilmeyi sağlaması bakımından önemli bir delildir.

"Müjde" niteliği açısından ise rüzgâr, bitkilerin, ağaçların ve hurmanın döllenmesini sağlaması, yerin açılması ve karada nebatat'ın yetişmesine katkı sağlaması, dağınık vaziyetteki bulutları bir araya

48 Rûm 30.25.

49 Te'vîlât, 11/175.

50 Rûm 30.46.

51 Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur: "Ben Saba rüzgârı ile galip kaldım. Âd kavmi ise Debâr (ters esen şiddetli rüzgâr) ile helak edildi." Bkz. Te'vîlât, 11/208.

getirmesi, yağmurun yağmasına neden olması, gemilerin durgun su ve denizlerde yüzmelerini sağlaması gibi pek çok faydayı temin eder. Tarihen sabittir ki rüzgâr, bir yönüyle faydalı diğer yönüyle zararlıdır. Bu nedenle Allah, Ku'ân'da rüzgârın insan yararına işleyen yapısını bir rahmet olarak nitelemiştir. Mâtürîdî, rüzgârın Hz. Peygamberin bir hadisinde "müjde" ve "fayda" olarak isimlendirilmesini, Kitab, İşâret ve Risâlet gibi söz ve kelam cinsi dışında da müjde ve fayda olabileceği yönünde değerlendirmiştir. Nitekim rüzgârın ne konuşa-bileceği dili ne de söyleyebileceği sözü vardır.⁵²

Âlemdeki Düzen ve Yasalılık Allah'ın Birliğinin Delilidir.

*"Eğer göklerde ve yerde Allah'tan başka ilahlar olsaydı, [gökler ve yer] kaos içinde mahvolurdu: işte bu nedenle O her şeyden yüce olan Allah, O mutlak otorite sahibi, onların yakıştırdıkları her şeyin ötesindedir."*⁵³

Mâtürîdî, âlemin Allah'ın birliğine delil oluşu ile ilgili meseleyi birbirini tamamlayacak şekilde üç farklı açıdan yorumlamıştır.

Ona göre âlemdeki düzen ve yasalılık Allah'ın birliğinin bir delilidir. Bu tersinden anlaşıldığında şu anlama gelir: Müşriklerin iddia ettikleri ve inandıkları gibi gerçekten Allah'tan başka bir ilah olsaydı, âlemdeki düzenin bozulması ve 'fesat'ın ortaya çıkması gerekirdi. Âlemde fesat olmadığına göre Allah birdir.

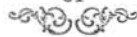
Âyetin ikinci yorumu ise şu şekildedir: İddia edildiği gibi şayet Allah'tan başka bir ilah olsaydı, bu durumda, ilahlardan birinin insanların yararına işleyecek iradesi diğerinin iradesinden bağımsız olacağı için birinin iradesi diğerinin iradesini engellerdi. Bu da âlemde var olan düzenin ve hükümlerliliğin birden çok ilah eliyle bu şekliyle devam etmesinin mümkün olamayacağı anlamına gelir.

Üçüncüsü de şayet iddia edildiği gibi birden çok ilah olsaydı, âlemdeki düzenin ve yasalılığın süreklilik taşınamaması gerekirdi. Eğer âlemdeki planlama, belirli bir yasaya bağlı olarak süreklilik niteliği taşıyorsa, bu durum, âleme hükmeden ilahın birden çok olamayacağına delalet etmektedir.⁵⁴

52 Te'vilât, 11/208.

53 Enbiyâ 21.22.

54 Te'vilât, 9/269, 270.

**Allah, Hikmet Sahibi Bir Varlık Olarak Her Şeyi Yerli
Yerine Koyan ve İnsanlardan Her Şeyi Yerli Yerinde
Yapmalarını İsteyendir**

*"Allah hikmeti (hak edene) vermeyi diler; ama kime hikmet bahşedilmişse doğrusu ona tarıfsız büyüklükte bir servet bahşedilmiştir. Fakat derin kavrayış sahiplerinden başkası bunu düşünüp kavrayamaz."*⁵⁵

Âyetin bağlamına bakıldığında hikmet kavramı, İbn Abbas'tan gelen merfû bir rivayete göre Kur'an bilgisi ve onun tefsiri ile ilgilidir. Bunun dışında bir görüşe göre hikmet, Kur'an hakkında "derin kavrayış sahibi olmak", diğer bir görüşe göre de "nübüvvet" ve "doğru hüküm verme yeteneği" anlamındadır. Anlaşıldığı üzere hikmet doğru hüküm verme anlamı açısından "icthât"ın dindeki meşruiyetine bir delil teşkil eder. Hikmetin te'vîli konusunda görüş ayrılığı vardır. Kimilerine göre o, nur, hüda, ruh ve şifa olarak nitelenen 'Kur'an anlamındadır. Bu yönüyle Kur'an, eşyanın hakikatini gözler önüne sermesi bakımından nûr; zarara karşı koruması ve hayra kaynaklık etmesi bakımından hüda; hayat sahibi olan herkese can olması bakımından ruh; özü olanların özürlerini ve hastalıklarını iyileştirmesi yönüyle de şifa olarak nitelenmiştir. Bütün bu isimlendirmeler iyiliğe ve hayra kaynaklık eder.

Esasında hikmet, 'bir şeyi yerli yerine koymak ve bir şeyi hak sahibine vermek' demektir. Bu nedenle filozoflar, hikmetin tanımı konusunda şu görüşe yer vermişlerdir. Hikmet, bilgi, bir şeyi yerli yerine koymak açısından bilginin gereğini yapmak ve bir şeyi hak sahibine ulaştırmak anlamına gelir. Buna göre bir şeyi gereğince ve dosdoğru şekilde yapmak bir tür hikmet olarak kabul edilmiştir.

Kimi Kur'an yorumcularına göre Kur'an'da hikmet, bir şeyi zahiri açıdan değil, hakikat açısından onaylamak veya reddetmek, sınırların ve sırların bilgisine sahip olmak demektir. Bu, hikmet sahiplerinin ve din koruyucularının yöntemidir. Başkalarına göre kelime, fıkıh yani derin kavrayış sahibi olmak demektir. Bilindiği üzere kelime olarak fıkıh, bir şeyin anlamını, delalet ettiği benzeriyle birlikte bilmektir. Çünkü gayb, şahit aracılığıyla; kapalı olan, anlamı açık olan ile fer'de asl ile bilinebilir.

55 Bakara 2.269.

Âyetten anlaşıldığına göre Allah'ın lütfu ile elde etse de ve hikmet sahibinin fiili olsa da, O, hikmeti herkese vermemektedir. Kendisine hikmet verilen kişi, söz konusu hikmeti almamazlık edemez. Bütün bu görüşler Mutezile'nin hikmet kavramıyla ilgili ileri sürdükleri görüşlerle çelişmektedir.⁵⁶

Allah, Yunus suresinde Kur'an'ı hakîm olarak nitelemiştir. Bunun iki yorumu yapılabilir. İlki, Kur'an'ın sıfatı olarak hakim, 'içerdiği hükümler, emir ve yasaklar açısından 'muhkem' anlamında hakim olarak isimlendirilmiştir. Bu kullanım, Kur'an'ın tutarsızlıktan, yalandan ve batıldan uzak ve münezzeh olduğunu ifade etmektedir. Başka bir âyette bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: 'Hiçbir anlam ve amacından saptırma çabası ona ne önünden ne de ardından gizlice ilâşabilir...' ⁵⁷ İkinci anlam ise şudur: Allah, Kur'an'ı hakim olarak isimlendirmiştir. Çünkü üzerinde düşünenler ve fikir yürütenler 'hikmet sahibi' olurlar. Bu, mecîd yani şerefli olarak nitelenen Kur'an üzerinde düşünenlerin şeref sahibi olması gibidir.

Allah, Ahirette İnananlar Tarafından Görülebilecek midir?

"Ve Musa tayin ettiğimiz vakitte tespit ettiğimiz yere gelince Rabbi de ona konuştu. (Musa) 'Rabbim! Göster bana zatını, göreyim seni' dedi. (Allah) 'asla göremezsın beni' dedi. 'Fakat şu dağa bir bak; eğer yerinde kahrırsa, beni ancak o zaman görebilirsin'. ve Rabbi dağa tecelli eder etmez, onu toza çevirdi. Musa ise baygın düştü. Kendine geldiği zaman dedi ki: 'Şanın ne yücedir senin! Pişmanlık duyarak sana yöneldim ve ben (bu gerçeğe, yaşayarak) inananların öncüsüyüm.'"⁵⁸

Âyette geçen ve Hz. Musa'ya ait olan 'Rabbim! Göster bana zatını, göreyim seni' kısmıyla ilgili olarak bazı Kur'an yorumcuları, Hz. Musa'nın Allah'tan kendisi için değil, ümmetinin ısrarı ile böyle bir talepte bulunduğu görüşünü ileri sürdüler. Onlara göre Bakara suresi 55. âyet bunu teyit etmektedir. Orada şöyle buyrulmaktadır: "Bir zaman da demiştiniz ki: Ey Musa! Allah'ı açıkça görünceye dek sana kesinlikle inanmayacağız ve ardından siz bön bön bakarken yıl-

56 *Te'vilât*, 2/188-189. Ayrıca bkz. *Te'vilât*, 13/220.

57 *Fussilet* 41.42.

58 *Â'raf* 7.143.

dırım çarpmışa dönmüştünüz. Daha sonra, belki teşekkür edersiniz diye ölümünüzün ardından sizi bir daha diriltmiştik.”⁵⁹

Fakat bize göre bu görüş uzak bir ihtimaldir. Zira eğer Hz. Musa gerçekten kendisi için değil de ümmeti için bu soruyu sormuş idiyse, o zaman, Hz. Musa, Allah’a hitaben, ‘Rabbim! Göster bana zatını, göreyim seni’ yerine “Rabbim! Göster kendini onlara” demesi gerekirdi. Dolayısıyla Hz. Musa tarafından dile getirilen talep bizzat kendisi içindir.

Diğer bazı Kur’an yorumcularına göre ise Hz. Musa, âyetin lafzî üslubunda olduğu gibi Hz. Musa’nın talebi Allah’ı görmeye yönelik değil, bilakis O’nu görmeyi mümkün kılacak delilleri, âyetleri ve işaretleri görmeyi istemiştir. Bu görüş de, bizce, uzak bir ihtimaldir. Çünkü Allah, Hz. Musa’ya asasını taşı vurduğunda on iki göz su kaynağının çıkması, Kızıldeniz’i asası ile ikiye bölmesi, düşmanı helak etmesi ve yed-i beyzâ gibi pek çok delil ve mucize verdiği için böylesi bir talep makul değildir.

Bu görüş de tutarsız olduğuna göre, o zaman, geriye sadece şu ihtimal kalmaktadır: Hz. Musa gerçekten kendisi için Allah’ı görmeyi istemiştir.⁶⁰ Bizce, Kur’an âyetlerine bakıldığında Allah, idrak olmaksızın Ahiret’te gerçekten görülecektir. Bunun delili En’âm suresi 103. âyettir. Orada şöyle denilmektedir:

*“Hiçbir beşeri görüş ve tasavvur O’nu idrak edemez/kuşatamaz, fakat O, her türlü beşeri görüş ve tasavvuru çepeçevre kuşatır. Yalnızca O’dur her şeye nüfuz eden, her şeyden haberdar olan.”*⁶¹

Allah, gerçekten görülemeyecek olsaydı, bu durumda âyetin idraki nefyetmesinin bir anlamı olmayacaktı. Çünkü Allah’ın dışındaki her şey, görme olmadan idrak edilemez. Dolayısıyla idrakin olumsuzlanması bağlamı, sadece görme yoluyla idrak edilebilen şeyleri kapsamaktadır. Rüyetullah gerçekten olası olmasaydı, o zaman, Hz. Musa’nın Allah’ı görme talebi bir cehalet eseri olacaktı. Allah ile ilgili olarak böylesi bir cehalet içerisinde olan zat da ne risalet görevini eda etme ne de vahyi taşıma konusunda ehil olmadığını gösterecekti. Bu talep karşısında Allah, Hz. Musa’yı reddetmemiş ve ona olumsuz

59 Bakara 2.55.

60 Te’vîlât, 2/47.

61 En’âm 6.103.

bir yanıt vermemiştir. O, Hz. Musa'ya şöyle dedi: 'Fakat şu dağa bir bak; eğer yerinde kalırsa, sen Beni ancak o zaman görebilirsin'.

Allah'ın ahirette görüleceğini teyit eden diğer bir âyet de şudur: "O gün bazı yüzler mutluluktan ıslıl ıslıl olacak. Rablerine tarifsiz bir biçimde nazar edecek..."⁶² âyetinde geçen nâzıra kelimesi, iddia edildiği üzere, "Allah'ın vereceği ödül ve sevabı beklemek" anlamında değildir. Buna şu gerekçelerle karşı çıkmaktayız: Birincisi, ahiret, bir bekleme zamanı değildir. Diğer bir gerekçe de âyetin ilk kısmında geçen "O gün bazı yüzler mutluluktan ıslıl ıslıl olacak" ifadesidir. Âyet, Allah tarafından ödül ve sevabın verildiği zaman dilimine işaret etmektedir. Âyetin ikinci kısmına bakıldığında ise "Rablerine tarifsiz bir biçimde nazar edecek..." anlamındaki âyetinde geçen "ilâ" edatı, nazar kelimesine bir şeye bakmak anlamı kastedildiğinde ilave edilir. Dördüncü gerekçe ise âyetinde geçen ifade, kendilerine bahşedilen nimetlerin büyük bir müjde olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu nedenle iddia edildiği gibi nimetleri beklemek, bu türden bir içerik taşımaz. Öyle anlaşıyor ki âyetinde sözü edilen "Allah'ın görülmesi" meselesi, ancak, hiçbir şeye benzemediği temel tenzih ilkesine sadık kalarak ve onu Kur'an'da Allah'a olumlu anlamda nispet edilen kelam, fiil, kudret ve irade sıfatları gibi ele alarak açıklanabilir. Çünkü Allah'ı, ancak, teşbihten uzak kalarak niteleyebiliriz. Hestiyeye ekolüne mensup olanlar bu görüştedirler.⁶³

Allah, Hayata ve Varlığa Dair Her İşe Müdahil Dinamik Bir Varlıktır

*"Göklerde ve yerde bulunan her varlık O'na muhtaçtır. Her an O, hayata ve varlığa dair her işe müdahildir..."*⁶⁴

Âyet, gök ve yer ehlinin inayetin kesilmesi yahut Allah'ın kendilerinden umudunu kesmesinden endişe ettiklerini haber vermektedir. Bunun yanı sıra âyet, insanların içinde bulundukları korku ve endişe durumlarını ortaya çıkaranın Allah olduğunu; rızkın ve kurtuluşun sadece O'na ait olduğunu hatırlatmaktadır. Bu, Kur'an'da geçen şu âyetlerle de teyit edilmiştir:

⁶² Kıyamet 75.22-23.

⁶³ Hestiyeye, Farsça'da "bir şeyin 'ayan' da var olması" anlamına gelmektedir.

⁶⁴ Rahman 55.29.

"De ki: 'siz, ta yüreğinizden, 'eğer O bizi bu (musibet)ten kurtarırsa kesinlikle şükredenlerden olacağız' diye dua ettiğinizde, karanın ve denizin görünmez karanlıklarından sizi kurtaracak olan biri var mı? De ki: 'Sizi ondan ve diğer tüm sıkıntılardan kurtaracak olan yalnızca Allah'tır...'"⁶⁵

Allah, İnsanların Yaşam Standartlarını Artırarak Onların Azgınlık Yapmalarını ve Sapıtmalarını İster mi?

*"Ve eğer Allah kullarına rızkı bol bol verseydi, elbet yeryüzünde azıp saparlardı; lakin O dilediğine akıl sır ermez bir ölçüyle indirmektedir. Çünkü O kullarının her hâlinde haberdardır. Her şeyi tarifsiz bir görüşle görmektedir."*⁶⁶

Yorumcular, âyetin Hz. Muhammed'in rahle-i tedrisinden geçen Ashâb-ı Suffa hakkında nazil olduğunu kaydederler. Rivayete göre çoğunluğu yoksullardan oluşan Ashâb-ı Suffa, Allah'tan bol bol rızık temenni etmekteydi. Çünkü bu temenninin karşılanması, içinde bulundukları darlık ve yoksulluğun ortadan kalkması anlamına geliyordu. Bazılarına göre ise âyetin "...elbet yeryüzünde azıp saparlardı" kısmında geçen sapmayı, "onlar, bir giyim kuşam konusunda bir kıyafetten başka bir kıyafete, ulaşım konusunda da bir binekten başka bir bineğe sahip olma çabası içerisinde koşuşturup dururlardı" şeklinde yorumlamışlardır ki çoğu sapma, bu şekilde gerçekleşmektedir. Bu nedenle âyeti bu çerçevede yorumlamak doğru değildir. Bize göre âyetin "Ve eğer Allah kullarına rızkı bol bol verseydi, elbet yeryüzünde azıp saparlardı" kısmı, talepte bulunanların sapkınlığına neden olacağını bilse de, onlara arzu ettikleri şeyleri birer lütuf ve nimet olarak bol bol vermek O'na aittir. Bu şu anlama gelir: Allah Firavun'a bol bol nimet vermeseydi, uluhiyet iddiasında bulunmazdı. Bu nedenle Allah, bazı inananlara nimet vermiş fakat azgınlaşmalarını için onlara darlık takdir etmiş ve bu durumda olmalarının şükürünü eda etmelerini kendilerinden istemiştir. Dolayısıyla inananların, kendilerini sapıtmaya ve azmaya karşı koruma işlevi gören darlık içinde olmaları bir nimettir. "Allah'ın engellemesi, aslında, O'ndan bir lütuftur" rivayetiyle ifade edilmek istenen budur.

65 En'âm 6.63-64.

66 Şûrâ 42.27.

Allah, Kendi Kendine Yeten ve Mahlukata Karşı Acıma Duygusu Olan Bir Varlıktır

"Ve yalnızca Rabbindir kendi kendine yeten, rahmet sahibi olan..."⁶⁷

Kişi, bir şeyi yaptığında ya zorunluluktan veya duyduğu bir ihtiyaç üzerine ya da içinde bulunduğu zorunluluk koşulunu ortadan kaldırmak için yapar. Allah, bütün bunlardan münezzeh olup kendisi için ihtiyaç ve zorunluluktan söz edilemez.

Âyette geçen rahmet vurgusu iki şekilde yorumlanabilir. Biri, Allah, inkârcıların yaptıklarının karşılığını vermede aceleci değildir, anlamına gelebilir. Diğeri ise Allah, mahlukata karşı rahmet sahibidir, anlamında genel bir delaletle sahip olabilir. Âyetten Allah'ın, insanları birbirine yararı olacak şekilde ve kendi menfaatleri için yarattığı anlaşılmakta; O'nun rahmet ettiği kişilerin rahmet yüklü olacaklarını; rahmet etmediklerinin ise intikam sahibi olacaklarını ifade etmiş olmaktadır.⁶⁸

Allah'ın Kişi İle Kalbi Arasına Girmesi Ne Demektir?

"...zira iyi bilin ki Allah kişiyle kalbinin arasına sürekli müda hâle eder..."⁶⁹

Allah'ın kişi ile kalbinin arasına girmesi, O'nun zayıf olanı güçlü, güçlü olanı zayıf, rezil durumda olanı aziz, cesur kişiyi korkak, korkağı güvenli, güvende olanı korkak yapması demektir. Âyet, Allah'ın güçlü durumda olan inkârcılara karşı zayıf olduklarını düşünen ve endişeli olan inananlara Hz. Muhammed ile birlikte cihada katılmaları konusunda destek'te bulunmaktadır. Buna göre âyet, Allah'ın, elçisi ile birlikte cihada gitmeye karar verenlerin kalplerine girerek onların düşmana karşı güçlü kılacak bir ilahî desteklemede bulunabileceğine vurgu yapmaktadır. Bu temelde âyeti iki şekilde yorumlamak mümkündür: İlki, ölüm vakti gelmeden evvel tövbe etmekte acele etmekten söz etmekte ve âyet şu şekilde bir mesaj vermektedir: 'Kişinin kalbi ile tövbesi arasına ölüm girmeden önce Allah'a ve elçisine olumlu yanıt verin.'⁷⁰ Diğeri ise yaptıklarından do-

67 En'am 6.133.

68 Te'vilât, 5/219-220.

69 Enfal 8.24.

70 Te'vilât 6/195.

layı kişinin kalbinin mühürlendiği fiillerle ilgilidir. Öyleki kişi, yaptıklarının bir neticesi olarak kendisi ile yöneldiği şey arasında zulmet yani karanlık meydana gelir.⁷¹

Allah'ın Sınırları (Hudûdullah) İnsanlığın Sınırlarıdır.

Hudûdullah kelimesinin iki şekilde te'vîl edilebileceği anlaşılmaktadır. İlki, Allah'ın emirleri, yasakları, haram ve helal kıldığı şeyler olarak 'ibadetler', ikincisi ise, ibadetlerin sınırları anlamındadır. Bilindiği üzere insanlara nispet edilen sınır kavramı, iki farklı kullanıma sahiptir. İlki kendisine nispet edilen şeyin sınırı anlamında olup varlıkların ontik sınırı buna örnek verilebilir. İkincisi ise, kendisine nispet edilen şeyin fonksiyonel sınırı anlamındadır. Bu tür bir sınır, sıfatlar ile ilgilidir. Yetenek olarak aklın, duyu olarak göz ve işitme sıfatlarının sınırları buna örnek verilebilir. Burada vurgulamak istediğimiz husus, Allah'a nispetle kullanılan 'sınırlar' anlamındaki hudud kelimesinin insanlar için kullanıldığında ifade ettiği anlamı vermediği ve taşımadığını göstermektir. Çünkü Allah, mahlukatın sahip olduğu anlam ve delaletlerden münezzehtir. Dolayısıyla akıl ve Kur'an âyetleriyle sabittir ki bir fiil olarak Allah'ın arşa ve semaya istiva etmesi, gelmesi, görülmesi, insanlara nispetle ifade ettikleri anlamlara paralel şekilde anlaşılamazlar.⁷² Özetle had, bir şeyin nihai noktası ve aşılamaz sınırı demektir. Bu anlamda itaat ve isyanın, helal ve haramın görünmeyen ilahî sınırları vardır ki bu sınırlar itaatin itaat oluş, isyanın isyan oluş, helalin helal oluş ve haramın haram oluş hükümlerinin ve birbirinden ayrılan çizgileri anlamına gelir.⁷³

Allah'ın İnsana Yakınlığı Fiziksel Değil Bilgiseldir.

*"Doğrusu insanı yaratan Biziz ve iç beninin ona neler fısıldadığını iyi biliriz: Zira Biz insana şahdamarından daha yakınız."*⁷⁴

Âyetin iki yorumu yapılabilir. İlki, Allah, kişinin söze dökse de dökmese de nefsinin her türden niyetini, düşüncesini ve iradesini bilmektedir. Allah, bütün bunlardan haberdardır. Kişi, nefsinin arzu

⁷¹ Te'vîlât, 6/194-195.

⁷² Te'vîlât, 3/73-74.

⁷³ Te'vîlât, 15/216.

⁷⁴ Kaf 50.16.

ettiği ve yapmaya çağırdığı şeylere karşı kontrol altına alıp aklının ve zihninin çağırdığı şeylere yönlendirirse kazanmış ve kurtulmuş olur.

Allah'ın insana yakınlığı, insanın O'na yakınlığı ile ölçülür. İnsanın Allah'a yakın olması ancak, itaatla, emirlerini yerine getirmekle ve kendisine boyun eğmekle mümkündür. Allah'a yakınlığın ifade ettiği anlam bundan başkası değildir. Allah'ın insana yakınlığı ise O'nun insanın itaatine icabet etmesi, yardımında bulunması ve destek vermesidir.

Aynı şekilde 'yakın olma' durumu, ilişkili olduğu kişinin açık gizli bütün hâllerinin bilgisine sahip olması anlamında da kullanılabilmektedir:

*"Eğer kullarım sana Benden soracak olurlarsa, iyi bilsinler ki Ben çok yakıным. Bana dua edenin çağrısına hemen karşılık veririm. Öyleyse onlar da Bana karşılık versinler ve Bana tam güvensinler ki hak yoluna yöneltilsinler."*⁷⁵

Bunun yanı sıra Mücadile suresindeki şu âyet, insanlar niyetlerini ve düşüncelerini açığa çıkarsalar da gizleseler de Allah'ın bütün bunları bildiğini haber vermektedir:

*"Görmedin mi ki Allah göklerde ve yerde olan her şeyi bilir? Gizli görüşme yapan üç kişi yoktur ki dördüncüleri O olmasın. Veya beş kişi yoktur ki altıncıları O olmasın. İster bundan daha az ister daha çok olsun, nerede olurlarsa olsunlar, illa ki O kendileriyle beraberdir..."*⁷⁶

Allah, İnsanları Dünya Hayatında İşledikleri Hatalardan Dolayı Utandırmaz.

*"O, günahları bağışlayan, kendine yönelenin yönelişini kabul eden, cezalandırması çetin, keremi de sınırsız olandır. O'ndan başka ilah yoktur ve tüm yolların sonu O'na çıkar"*⁷⁷

Allah'ın bağışlayıcı olması iki şekilde anlaşılabilir. Biri, özellikle inananlarla ilgili olarak "günahları ceza konusundan çıkaran" olarak yorumlanabilir. İkincisi ise, "günahları örten" anlamındadır. Bu ikinci anlam hem mümin hem inkârcıyı kapsar. Buna göre Allah,

75 Bakara 2.186.

76 Mücadile 587.

77 Mümin 40.3.

dünyada mümin ve inkârcıların hatalarını örter, onları utandırmaz, özellikle de inananların günahlarını görmezden gelir.

Âyetin "tövbeleri kabul edendir" kısmı ise "işlenen masiyet ve günahlar ne kadar büyük ve çok olursa olsun, Allah bağışlanma taleplerine olumlu yanıt verendir" anlamına gelmektedir.

Allah, Hakk'ı Delil ve Bürhan ile Üstün Kılan; Batıl'ı da Aynı Şekilde Delil ve Bürhan ile Yok Edendir.

"Yoksa, 'uydurduğu yalanı Allah'a isnat etmek suretiyle iftira etti mi diyorlar? Fakat Allah dilerse senin kalbini de mühürleyebilir. Evet Allah batılı siler hakkı kendi sözleriyle ortaya koyar: Şüphesiz O göğüslerin en mahrem sırlarını bilendir." 78

Âyet iki farklı şekilde te'vîl edilebilir. İlki, 'Allah dilerse senin alayın meşakkatini ve yalanlamanın acısını ortadan kaldıracak şekilde senin kalbini 'sabır' ile mühürleyebilir. İkincisi, 'Allah dilerse inkârcıların kalbini mühürlediği gibi senin kalbini de mühürleyebilir. Allah, âyette bu şekilde dilemesi durumunda elçisinin inkârcılar gibi anlamayan ve hakkı batıldan ayıramayan bir kişi olabileceğini hatırlatarak, Hz. Muhammed'e bahşettiği ihsan ve fazlının şükrünü eda etmesini ve kalplerini mühürleyip kendilerine çeşitli azaplar indirdiği inkârcılara karşı bağışlayıcı olması gerektiği uyarısında bulunmuş olabilir.' Fâtır ve Kehf surelerinde Allah'ın elçisinin inkârcılara yönelik şefkat ve rahmetinin derinliğini ortaya koyan şu iki âyetle birlikte düşündüğümüzde bu yorum daha iyi anlaşılacaktır. Orada şöyle buyrulmaktadır:

"Hal böyleyken demek sen kalkıp, -bu hitaba inanmaları durumunda- onların verdiği tepkiler üzerine kızıp kendini helâka sürükleyeceksin." ve "...şu hâlde onların (imana ermesi) için duyduğun özlem seni yıpratmasın..." 79

Bu iki âyet de göstermektedir ki kendisine karşı uyguladıkları baskı, şiddet ve suikast teşebbüslerine rağmen Hz. Muhammed, inkârcılara karşı son derece sabırlı ve bağışlayıcıydı.

Âyetin "evet Allah batılı siler hakkı kendi sözleriyle ortaya koyar" anlamındaki kısmı da iki şekilde anlaşılabilir. İlki şudur: Al-

78 Sûrâ 42.24.

79 Fâtır 35.8.

lah, hak ehlini yani Allah'ın birliğine inananları batıl üzere olan inkârcılara karşı üstün ve baskın gelmelerini sağlayacaktır. Bu irade, hakkın gerçekleşmesi, batılın da yok olması demektir. Diğer yorum ise 'Allah, herkes, dayandığı delil ve bürhanlar üzerinde düşünecek ve anlamasını sağlayacak şekilde hakikati ortaya koyacaktır.'⁸⁰

Te'vîl etmeye çalıştığımız âyette geçen 'Allah'ın kelimeleri' anlamındaki ifade, O'nun delilleri ve bürhanları anlamına gelir. Bu, Allah'ın hak din olarak İslamı, batıl din ya da dinler olarak diğer inançlara karşı nasıl bir yöntem izleyerek üstün kılmak istediğini ortaya koyması bakımından son derece önemlidir.⁸¹

Allah, Ölüden Diriyi Diriden Ölüyü Çıkarandır.

*"Kuşkusuz Allah'tır tohumu ve çekirdeği yaratan, bu süreçte ölüden diriyi var eden ve diriden ölüyü çıkaran."*⁸²

Âyette yaratma konusu tohum ve çekirdeğe tahsis edilerek ele alınmasının nedeni dünyada var olan her şeyin tohum ve çekirdekten yaratıldığını hatırlatmak olmalıdır. Nitekim bu durum Kur'an'da Nisa suresinde insan cinsinin tek bir özden yaratıldığını vurgulamak üzere "Allah, sizi tek bir nefisten yarattı" şeklinde ifade edilmiş ve söz konusu "öz" de bir yaratma olarak Allah'a nispet edilmiştir.

Âyette geçen falak - فَلَقْ kelimesi bir şeyi 'yarmak' anlamına gelir. Allah, zorluğuna rağmen çekirdeği yaranın ve ondan yumuşacık ve yemyeşil bitki çıkaranın kendisi olduğunu haber vermektedir. Bu öyle bir şey ki bütün bir insanlık bir araya gelse ve bütün imkânlarını seferber etse, onu ya da benzerini yapmaya kesinlikle güç yetiremeyeceklerdir. Bu vurgu üzerinden çıkarsama yapılması beklenen sonuç ise şudur: Böylesi bir şeye güç yetiren bir zat, elbette öldükten ve tamamıyla yok olan şeyleri yeniden yaratmaya kadirdir. Bu, Allah'ın insanların kapasitelerini aşan mutlak kudretine yapılmış olan bir vurgudur. Zira O'nun kudreti, zati ve ezeli olup sebepsizdir. Yani bu sıfat varlığını başka bir şeyden değil, kendisinden alan bir zata aittir.

80 Âyet, Tevbe suresinde geçen şu âyetle daha iyi anlaşılabilir. "O'dur dinin tümünü kendisine bildirmek için elçisini doğru yol bilgisiyle ve hak din ile gönderen, şirke gömülüp gidenler hoşlanmasa da..." (Tevbe 9.33.)

81 Te'vîlât, 13/189-191.

82 En'âm 6.95.

Âyet, Allah'ın ölü olarak nitelenen çekirdek ve tohumdan yemyeşil bir hayat çıkardığını, sonra çekirdek ve tohum kendisindeyken onu öldürdüğünü haber vermektedir. Bu, öldükten sonra yeniden dirilmeye delalet etmektedir. Bu şu anlama gelir: Hiçbir canlılık emaresi bulunmayan ölü çekirdek ve tohumdan yemyeşil bir bitki çıkaran bir güç, elbette hiçbir hayat belirtisi kalmasa da insanları öldükten sonra yeniden yaratmaya da güç yetirir. Âyet, inkârcılara olup biten her şeyin failinin sadece Allah olduğunu hatırlatmakta, tanrısal güç ve değer attettikleri putların bu olup biten mucizevi şeylerde hiçbir dâhillerinin bulunmadığını ifade etmektedir. Hâl böyleyken nasıl olur da Allah'ın dışında hiçbir güce sahip olmayan kendi elleriyle yaptıklara putlara ilahlar olarak inanırlar?⁸³

Varlık, Teolojik Açıdan İç İçe Dört Farklı Delil ve İşarete Sahiptir.

*"Onlar, üzerlerinde saflar hâlinde kanat çırpıp uçan kuşları düşünmezler mi? Onları O sonsuz rahmet sahibinden başka havada tutan yok. Şüphesiz O, her şeyi görmektedir."*⁸⁴

Âyet, kuşların havada kanat çırpıp uçuşu üzerine düşünmeyi ve onun Allah'ın varlığına ve birliğine olan delaletini kavramayı önermektedir. Âyet, ağırlıklarına karşın kuşların yer ve gök gibi mekansal niteliği olmayan ve hiçbir şeyin kendisinde duramadığı havada kanat çırparak uçabilmelerinin Allah'ın varlığına delil olduğunu söylemektedir. Âyet, kuşların uçmalarını mümkün kılan iki hareket olarak kanat açmaya ve kapamaya vurgu yaparak, havada düşmeden uçabilmenin yasasına dikkat çekmektedir.⁸⁵ Bu ve bunun gibi âyetlerde beş şeyin ispat edildiği görülmektedir.

1. Yeniden Dirilmenin İspatı: Kur'an yeniden dirilmeyi, başlangıçta yaratma ile ispat etmektedir. "İnsan, kendisini nutf'e den yaratışımızı görmez mi"⁸⁶ ve "ve sadece O'dur her şeyi yoktan var eden, sonra bu (yaratışı) tekrarlayacak olan. Bu, O'nun için çok kolaydır..."⁸⁷ İlk yaratma yeniden yaratmanın delili olarak kullanılmıştır.

83 *Te'vîlât*, 5/150-151.

84 *Mülk* 67.19.

85 *Te'vîlât*, 15/307-308.

86 *Yasin* 36.77.

87 *Rûm* 30.27.

2. Allah'ın Birliğinin İspatı: İnsan tarafından idrak edilebilen varlıklar, varolmak bakımından Allah'ın birliğine işaret eder. Çünkü varlıklar, Allah tarafından yaratılmıştır. Bu husus âyetle şöyle belirtilmiştir: "...yoksa onlar Allah'a O'nun yarattığı gibi yaratan ortaklar tespit ettiler de, bu yaratış kendilerine (Allah'ın yaratışından) ayırt edilemeyecek kadar benzer mi göründü?"⁸⁸ ve "...O'nunla birlikte başka bir ilah da yoktur. Aksi hâlde her bir ilah kendi yarattığını kendinden yana çeker, böylece biri diğerine üstünlük kurmaya kalkardı..."⁸⁹

3. Allah'ın Hikmetinin İspatı: Göklerin ve yerin yaratılması gibi varlıklarla ilgili âyetler, Allah'ın hikmetinin delilidir. Birbirini bütünleyen gökler ve yerler üzerinde düşündüğümüzde bunu bilebiliriz. Varlıkların hem kendi içlerinde hem de diğer varlıklarla olan bağıntısında kavradığımız temel ilke ictimâ' yani varlıkları oluşturan parçaların mükemmel bir bütünlük içerisinde bir arada olması ya da farklı varlıkların fonksiyonel olarak birbirine bağımlı olması bunu gösterir.

4. Varlıkları yaratan bilgisine de sahiptir. Mülk suresi 14. âyetle bu husus şu şekilde geçmektedir: "Yaratân, yarattığını bilmez mi?"⁹⁰ Buna göre bir şeyi var eden, onun bilgisine de sahip olmalıdır.

5. Kur'an'da yaratmaya delil getirilen şeyler, Allah'ın insanlara bahsettiği ihsanı ve nimetidir.⁹¹

Müşrik ile Mümin Arasındaki Fark, Allah'ı Bilmek Değil O'na Şükretmektir.

*"Eğer onlara kalkıp da sorsan 'gökleri ve yeri yaratan kimdir?' diye, hiç tereddütsüz 'Allah'tır' derler. Sen de 'Hamd Allah'a mahsustur' de! Ne var ki onların çoğu bunu dahi kavramaktan acizdirler."*⁹²

Âyet, Allah'a ortak koşanların tevhidî, Allah'ın hükümlerine ve yaratma konusundaki birliğini onayladıklarını haber vermektedir. Bunun iki farklı açıklaması vardır: Biri, âyet, Hz. Allah'ın rububiyeti ve birliği konusunda delile ihtiyaç duymadığı için Muhammed'den

88 Ra'd 13.16.

89 Müminün 23.91.

90 Mülk 67.14.

91 Te'vîlât, 15/306-312.

92 Lokman 31.25.

müşriklerin ikrar tutumlarından farklı olarak hamd etmesini emretmektedir. Çünkü âyette belirtildiği üzere Allah'a ortak koşan müşrikler, Allah'ın birliğini onaylamakta fakat O'na hamd etmemekteydiler. Âyet bu farka dikkat çekerek müşrikler gibi denenme durumunda bırakılmayıp kurtarıldığı için Allah'a şükretmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Hâlbuki müşrikler denenme durumunda oldukları için Allah'ın birliğini onayladıkları hâlde ve uluhiyetini kabul ettikleri hâlde ilahî mesajları yalanlama, putlara tanrısal değer atfetme ve onlara tapma gibi sapkınlıklara düşmekten kurtulamamışlardır. Bu nedenle Allah, Hz. Muhammed'den kendisine şükretmesini ve içerisinde bulunduğu nimet ve ihsan durumunu bilincinde olmasını istemiştir.

Âyet, ayrıca müşriklerin bildikleri ile inandıkları arasında kriz içerisinde olduklarından, onayladıkları Allah'a hamd etme ve sadece O'na ibadet etmenin gereğini yerine getirememişlerdir. Kur'an'ın, müşriklerin sahip oldukları duyulara vurgu yapması, bilginin kişiyi yanlıştan koruyan ve doğruya yönelten niteliğine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Bu bakımdan müşrikler, Kur'an'da sahip oldukları bilgi aktarını kullanarak doğruyu ve vahyin çağırdığı hakikati kavrayabilme imkânları olduğu hâlde, onlar bilgi yollarını kullanmayı reddettikleri için mazur görülmemişlerdir.⁹³

Varlıkların Yasalarla Donatılmış Olması Allah'ın Varlığının Delillerindendir.

*"Denizde süzülerek giden dağlar gibi gemiler de O'nun delillerinden-
dir. Dilerse rüzgârı kesiverir de, o zaman denizin üzerinde hareketsiz kala-
kahlılar. Şüphesiz bunda da her daim sabreden ve şükri eda etmek için
çaba harcayan herkes için ibretler vardır."*⁹⁴

Âyet, Allah'ın birliğini, rububiyetini, kudretini, hikmetini, bilgisini ve hükümranlığını konu etmektedir. Bütün bilge insanlar bir araya gelseler Allah'ın gemilerin yapımında kullanılan odunda yarattığı manayı ve ondaki lütfu idrak edemezler. Odunda bizim için sır ve meçhul olan mana, onu, ağırlığına ve büyüklüğüne karşın, suyun yüzeyinde kalmasını sağlayan şeydir. Bu durum, ağırlığı ve büyüklüğü odun cinsinin özgül ağırlığının altında olmalarına karşın diğer

93 *Tc'vilât*, 11/246-247.

94 *Şûrâ* 42.32-33.

nesneler için geçerli değildir. Ahşap malzemeden inşa edilen gemilere yüklenen büyük ağırlığa sahip ihtiyaç maddeleri, odundan inşa edilen gemiler olmasaydı, kuşkusuz onlar da suyun yüzeyinde kalmaz ve batardı. Âyette geçen a'lâm - اَلام kelimesi, önde gelen te'vîlcilere göre, "denizlerde dağlar gibi" demektir. Kutebî ve Ebû Avsece'ye göre a'lâm kelimesi, 'dağlar' anlamına gelir. Kelimenin tekili, 'âlem' şeklindedir. Bu, yeryüzünün içindekilerle birlikte dönmesi, suyun yüzeyinde akıp gitmesi ve onu dağlarla sabitlemesi olarak açıklanabilir. Allah, lütfu ve keremiyle, yeryüzünü dağlarla sabitlemiş ve onun akıp gitmesini, içindekilerle birlikte batmasını engellemiştir. Gemiler de, yeryüzünde kara kıtalarının dağlarla sabitlenmeleri gibi, suyun yüzeyinde batmadan seyredebilmektedir. Âyette geçen 'a'lâm kelimesi ile, aynı şekilde, gemilerin, uzak mesafede ve temin edilmesi zor koşullardaki menfaatlara ulaşmada sebep ve yol olmaları anlamı da kastedilmiş olabilir. Zira yük sahipleri, yükler gemilerle bir yerden başka bir yere taşınırken kendilerine ulaşmasını bekledikleri gemileri ufukta gördüklerinde ve selâmet içerisinde kendilerine ulaştığında büyük bir sevinç ve mutluluk duyarlar. Bu malzemeleri gemilere yükleyip gönderenler de maddi getirisi dolayısıyla aynı duyguyu yaşarlar. İşte bu yönüyle gemiler, insanların ihtiyaç duydukları malzemelerin ve menfaatlerin kendilerine ulaşmasının "delilleri" ve "göstergeleri" oldukları için âyette a'lâm kelimesiyle nitelenmiştir.⁹⁵

Allah, Mahiyet Olarak *Müteâl* Yani Hiç Bir Şeye
Benzemeyen *Aşkın* Bir Varlıktır.

"O, bilinemeyen ve bilinebilen her şeyi, mutlak büyük ve mutlak aşkın olarak bilendir."⁹⁶

Âyette geçen müteâl kelimesi Allah'ın aşkın olması yani mahlukatın mahiyetlerinden bütünüyle ayrılmasını ve hiçbir şeye benzemeyen bir varlık olmasını ifade eder. Âyette geçen kebîr kelimesi ise Allah'ın büyüklüğüne ve yüceliğine işaret etmektedir. Bunu, Arapça'daki büyük ve yüce toplum veya zamanın tek adamı gibi kullanımlarda da görmek mümkündür. Araplar, bu kullanımlarla kişinin fiziksel büyüklüğünü veya sayısal anlamda birliğini kastetmezler, tersine,

95 *Te'vîlât*, 13/197-198.

96 *Ra'd* 13.9

kişinin etkinliğini, güçlü iradeye sahip olduğunu, insanlar kendisine boyun eğdikleri için de otoritesini kastederek. Şu hâlde Allah'ın Evvel, Âhir, Zâhir, Bâtın, Azîm ve Latîf isimlerinden kastedilen anlamları, insanlara hispet edildiklerinde taşıdıkları anlamlardan mahiyet olarak bütünüyle farklıdır. Allah'ın müteâl yani aşkın olması bu gerçeği vurgulamaktadır.⁹⁷

Allah, Beş Duyu ile İdrak Edilemeyen Aşkın Bir Varlıktır.

*"Gözler O'nu idrak edemez, fakat O gözleri idrak eder. Yalnızca O'dur her şeye nüfuz eden, her şeyden haberdar olan."*⁹⁸

Âyette geçen gözler anlamındaki ebsâr kelimesi, idrak niteliğine sahip varlıklardan kinaye olup, ifade şu anlamda kullanılmış gibidir: İdrak yeteneğine sahip canlı varlıklar O'nu göremez, fakat O onların her birini görür. Kinayenin anlamı budur. Arapçada göz, şeylerin algılanmasını, kavranmasını mümkün kılan bir duyu ve yetenektir.

Allah, duyusal ve algısal açıdan değil, âyât ve deliller aracılığıyla bilinir. Bilinme yolu âyet ve deliller olan her şey, kuşatlamaz ve idrak edilemez. Çünkü idrak ve kuşatma, delil üzere bilindiği gibi değil, sadece idrak ve tecrübe edilebilen varlıklar için geçerlidir. Bu nedenle Kur'an, Allah'ın uluhiyet ve birliğini, duyusal gerekçelere değil, delil ve akıl yoluyla kavranabilen bürhan ve âyetlere dayandırmıştır. Âyette geçen latîf kelimesinin iyiliksever ve bağışlayıcı ve her şeyi bütün gizlilikleriyle bilen anlamına geldiği ileri sürülmüştür. Bir başka görüşe göre de o, büyük ve yüce anlamında yorumlanmıştır. Fakat bu doğru değildir. Çünkü Arapça'da büyük anlamındaki azîm kelimesi ile latîf kelimesi birbirinden tamamen farklı anlamlara sahiptir. Çünkü azîm Arapça'da, diğer nesnelerle karşılaştırıldığında her hangi bir şeyin yoğunluk ve fiziksel büyüklük açısından başka bir şeyden daha fazla orana sahip olması demektir. Hâlbuki latîf kendi içinde bir şeyin ince olması anlamına gelir. Dolayısıyla her iki kelime birbirleriyle çelişmektedir. Bu, âyetteki kullanımda Allah, insanların kastettiğinden bütünüyle ayrılmak şekilde anlaşılması gereken bir varlık olduğun-

97 Te'vîlât, 7/s.395.

98 En'âm 6.103.

dan, onun azim ve latif olması, evvel, âhir ve zâhir ve batın olması gibi farklı bir delalete sahiptir.⁹⁹

Allah, Kendisine Yakıştırılan Bütün Temelsiz İnançlardan ve İddialardan Münezzeh Bir Varlıktır.

"Gökleri, yerin ve bu ikisi arasındaki mülkü kendisine ait olan Allah ne yüce bir varlıktır..."¹⁰⁰

Kur'an yorumcuları, âyetin başında geçen tebâreke kelimesinin, Allah'ın kendisine koşulan şirkten ve nispet edilen çocuk, eş ve diğer vehim ve kuruntulardan münezzeh olduğunu, yüceliğini ve büyüklüğünü ifade ettiğini düşünmüşlerdir. Genel anlamda âyet, Allah'a atfedilen bütün iddiaları ve inançları reddetmektedir. Bu bakımdan kelime Kur'an'da geçen diğer bir önemli kelime subhâne ile aynı anlamdadır. Her ikisinde Allah, kendisine yakıştırılan ve bilgi temeli olmayan iddialardan tenzih edilir.¹⁰¹

İslam, İnanan İçin Kaynağını Allah'tan Alan Bir Lütuf ve Nimettir.

"Eğer Allah (aksini) dileseydi, onlar (Allah'a rağmen) şirk koşamazlardı. Ne Biz seni onlara muhafız yaptık ne de sen onları korumakla yükümlüsün."¹⁰²

Mutezile, âyetteki Allah'ın iradesi yani meşiet'inin cebr yani zorunluluk anlamında olduğunu savunmuştur. Buna göre âyetin anlamı şu şekilde olur: Allah dileseydi, onlar aciz kalır ve şirk koşamazlardı. Bu durumda denenme koşulları da askıya alınmış olurdu. Fakat bize göre âyetten geçen meşiet Mutezile'nin iddia ettiği gibi değil, özgür seçim iradesi ve denenmenin gereği olan itaat anlamına gelir. Cebr meşiet, yaratma ile ilgilidir. Bu anlamda âyete konu olanlar, yaratılıştaki müşrik değillerdi. Dolayısıyla Mutezile'nin yorumu tümüyle geçersizdir. Zira cebrin ve zorlamanın olduğu yerde iman ve inkâr olmaz. Cebr ve zorlama, bir fiilin gerçek anlamda kişiye aidiyetini ortadan kaldırdığı için iman ve inkâr, ancak özgür iradenin

99 Bu konuda şu âyetlere bakılabilir: Bakara 2.258; Tâhâ 20.49-50; En'âm 6.97; Yûnus 10.50.

100 Zuhrûf 43.85.

101 *Te'vilât*, 13/s.284.

102 En'âm 6.107.

olduğu yerde anlamlıdır. Bu durumda âyette geçen meşîet, İslamın Allah tarafından bütün insanlığa sunulmuş bir lütfu ve ihsan olduğunu gösterir. Kimin böylesi bir lütuf ve nimete ehil olacağı hususu ise tümüyle Allah'a aittir. Şu hâlde Allah, İslam nimetine sahip olma ya da olmama ile ilgili olarak kimileri için bu nimeti dilemiştir, kimileri için de dilememiştir.¹⁰³

Allah, Gizli Açık Her Şeyi Bilendir.

*"...O gizli olanı bildiği gibi, ondan daha gizli olanı da bilir."*¹⁰⁴

Allah'ın bilgisinin gayb, açık ve gizli her şeyle ilişkilendirilmesi, insanların fiillerinde derin bir dikkat içerisinde olmalarını sağlama-ya yönelik olmalıdır. Bu, insanlardaki eğilim ve ilgiyi mahlukat'tan Halik yani yaratıcıya çevirmek anlamına gelir. Bazılarına göre âyette geçen Sırr kelimesi, başkasına kapalı olan anlamına gelirken; âyette geçen diğer bir kelime ahfâ ise kişinin kendi içinde saklı tuttuğu ve hiç kimseyle paylaşmadığı şey demektir. Diğer bir görüşe göre ise sırr, kişinin gizli tuttuğu fakat kendisinde söze dökerek sır olmaktan çıkardığı şey anlamına gelirken; ahfâ ise Allah'ın olmakta olanı ve kişi tarafından bilinmeyen henüz meydana gelmemiş olanı bilmesi demektir. Başka bir görüşe göre de sırr, kişinin kendisinde saklı tuttuğu şey; ahfâ ise içe doğan şey anlamına gelir.¹⁰⁵

Allah, Bilginin Kaynağı ve Bütün Bilenlerin Üstünde Her Şeyi Bilen Bir Varlıktır.

*"...her bilenin üstünde her şeyi bilen bir (Allah) vardır."*¹⁰⁶

Âyet, bir kişi ne kadar çok bilgili ve ne kadar üstün zekaya sahip olursa olsun, mutlaka ondan daha üstün zekaya ve bilgiye sahip olan başka birinin olduğuna dikkati çekmekte; Allah'ın her şeyin üstünde

103 *Te'vilât*, 5/s.173.

104 *Tahâ* 20.7.

105 *Te'vilât*, 9/181.

106 *Yûsuf* 12.76.

bilgiye sahip olduğunu ve herkese bilgiyi öğretmenin kendisi olduğunu haber vermektedir.¹⁰⁷

Allah, Varlığı, Mahiyetini ve Zamanı Bütün İncelikleriyle Bilen Bir Varlıktır.

*"Son saatin bilgisi yalnız O'na havale edilir. O'nun bilgisi olmadan ne meyve çekirdekleri kabuklarını çatlatabilir ne de her hangi bir dişi gebe kalabilir..."*¹⁰⁸

Âyet, Allah'ın uluhiyetini, birliğini, kudret, ilim ve hükümlerinin delillerini ortaya koymaktadır. Çünkü meyve çekirdeklerinin kabuklarını çatlatarak yeşermesi ve meyve vermesi, bir kadının gebe kalması ve çocuk doğurması Allah'a delalet eder. Allah, meyve çekirdeklerini kabuklarının içinde yaratmış, çocuğu da anne rahminde besleyerek, varlığını tehdit edecek tehlike ve risklerden koruyarak ve gelişim süreçleri içerisinde en güzel şekilde takdir ederek var etmiştir. Bu iki örnek de göstermektedir ki Allah, zati, ezeli bir kudret ve ilme sahiptir. Onun kudret ve ilmi müsteâd değildir. Çünkü müsteâd kudret ve bilgi ile âyette söz konusu edilen fiillerin gerçekleştirilmesi mümkün değildir.¹⁰⁹

Allah, Öğreten ve Bilgisini İnsanlarla Paylaşandır.

*"Ve Âdem'e tüm isimleri öğretti..."*¹¹⁰

Âyette söz konusu edilen öğretme melek aracılığıyla dolaylı şekilde gerçekleşmiş olabilir. Bunun tespiti için iki farklı bakış açısı kullanılabilir:

Nedenler olarak deliller üzerinde düşünüldüğünde şeylerin gerçek bilgisinin zorunlu olarak meydana gelmesi biçiminde olabilir. Göz kapakları açıldığında ve düşünme yeteneği aktif olduğunda görme fiilinin gerçekleşmesi gibi.

¹⁰⁷ Te'vilât, 7/s.341.

¹⁰⁸ Fussilet 41.47.

¹⁰⁹ Te'vilât, 13/s.149-150.

¹¹⁰ Bakara 2.31.

Öğretilen bilgilerin Allah tarafından kişide yaratılması şeklinde olabilir¹¹¹ ki Kur'an'da bununla ilgili şu âyetler örnek verilebilir: "sana Beyan'ı O öğretti"¹¹² "Biz ona şiir öğretmedik; bu ona gerekli de değil..."¹¹³

Kur'an, İçerdiği Bilgi, Hikmet ve Değerlerle Tüketilmesi Mümkün Olmayan İlahî Bir Kelamdır.

*"Ve eğer dünyanın tüm ağaçları kalem olsa denizleri de mürekkep, buna yedi deniz daha eklense, Allah'ın kelimeleri yine de tükenmez..."*¹¹⁴

Âyet, Allah'ın bilgisinin sınırsızlığını ve tükenemezliğini anlatmakta, insanların bilgisinin son derece sınırlı olduğunu hatırlatmaktadır. Âyet, iki farklı açıdan te'vîl edilebilir.

Allah'ın mahlukat üzerindeki otoritesi ve hükümlerliği, denizler mürekkep ağaçlar kalem olsa yine de yazmakla kuşatılamaz ve bitirilemez.

Âyet, inkârcıların Kur'an'ı küçümsemeleri ve Allah'ın bilgisini onunla sınırlı görmelerine bir yanıt olarak olabilir. Nitekim onlar, Kur'an gibi sınırlı ve hacim olarak küçük bir kitap, nübüvvet tarihi boyunca Allah tarafından gönderilmiş olan ilahî mesajların hepsini içeriyor olabilir, eleştirisinde bulunmaktaydılar. Allah, bu âyet ile hikmet, bilgi ve manaları Kur'an'da birleştirdiğini haber vermiş olmaktadır. Buna göre âyet, denizle mürekkep ağaçlar kalem olsa, Kur'an'da birleştirilen söz konusu bilgi, hikmet ve manaların tüketilemeyeceğini söylemiş olmaktadır. Bu, anlama biçimi, -ki en doğrusunu Allah bilir- âyetin sebab-i nuzûlü ile örtüşmektedir.¹¹⁵

Allah, Varlığın Gayesini Takdir Eden ve Hayata Anlam Katandır.

*"...işlerin sonuçlarını takdir etmek Allah'a mahsustur."*¹¹⁶

Âyet, iki şekilde yorumlanabilir:

111 *Te'vîlât*, 1/s.79.

112 *Rahman* 55.40.

113 *Yasin* 36.69.

114 *Lokmân* 31.27.

115 *Te'vîlât*, 11/248.

116 *Lokmân* 31.21.

Her şeyin sonucu, takdir ve yetki olarak insanlara değil Allah'a aittir.

Bir şeyin takdir ve yetkisi kime ait ise o işin sonucu da ona aittir.

Âyetin bağlamına bakıldığında âlemin yaratılmasındaki temel gayenin ikinci âlem yani âlem-i sâni [ahirette hayatı] olduğunu anlaşılmaktadır. Çünkü varoluşun hikmeti ancak bu şekilde kavranabilmektedir. Allah, âyette bu gayenin kendi uhdesinde olduğunu hatırlatmakta, yeniden dirilme ile başlayacak olan hayatın tartışma götürmeyen bir gerçeklik olduğunu belirtmektedir.¹¹⁷

Allah Bakışlarda Saklı Olan İhanetleri ve Yüreklerde Gizlenen Sırları Her Yönüyle İşiten ve Görendir.

*"O, bakışlarda (saklı) ihaneti ve yüreklerin gizlediği şeyleri bilir... O'nu bırakıp da yalvarıp yakardıklarıysa hiçbir şey hakkında hüküm veremezler. Çünkü sadece Allah her şeyi işitir, her şeyi görendir."*¹¹⁸

İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre âyette geçen Allah'ın her şeyi işitmesi, inananlara; O'nun her şeyi görmesi ise inkârcılara yöneliktir. Allah'ın inananları işitmesi, onların dualarını her daim işittiği; inkârcıları görmesi ise inkârcıların yaptıklarını her daim gördüğü anlamındadır. Başka bir görüşe göre ise âyet genel bir delaletle sahip olup Allah her sözü işitir ve her yapılan ameli görür, anlamına gelir. Bir önceki âyetle ilişkili olarak düşünüldüğünde Allah'ın her şeyi işitmesi ve görmesi anlamındaki isimleri şu anlama gelmelidir: Allah onların söz ve eylem olarak ortaya çıkan her şeyini işitir, kalplerinde sakladıkları her şeyi görür. Âyetin bu şekilde bir vurgu içermesi, insanların Allah tarafından her yönüyle gözlem altında olduğunu unutmamaları gerektiğini haber vermektir.¹¹⁹

117 *Te'vilât*, 11/s.244.

118 *Mü'mîn* 40.20.

119 *Te'vilât*, 13/s.33.

Allah *Hamîd* yani kullarını öven ve övgüyü hak edendir.

"...ama kim de (kafirleri) dost edinerek (bu emre) yüz çevirirse, iyi bilsin ki Allah, kimseye muhtaç değildir. Hamdin tamamı zatına mahsus olandır." ¹²⁰

Âyet, inananlar arasında inkârcuları dost edinme eğilimi içerisinde olanlara hitaben Allah'ın onların itaatine hiçbir gereksinimi olmadığı, kendilerine emredilen ve yasaklanan şeyleri yapmanın ya da yapmamanın Allah'a hiçbir faydasının olmadığı uyarısında bulunmaktadır. Allah, sadece kendi ihtiyaçları dolayısıyla onlara emretmiş ve belli yasaklamalarda bulunmuştur.

Allah'ın âyette geçen *Hamîd* isminin ise biri hâmid diğeri mahmûd olmak üzere iki anlamı vardır: İlk anlamıyla kelime, Allah'ın insanları, kendilerine fazlasıyla ödüllendirmek, az olan amellerine fazlasıyla sevap vermek ve ödüllendirmek için onları över ve onları methedendir. İkinci anlamıyla ise kelime, sadece Allah, insanlara verdiği nimetlerin karşılığı olarak övgüyü hak edendir. Her iki anlamda da Allah *hamîd* yani kullarını öven ve övgüyü hak edendir. ¹²¹

Allah, Her Şeyin Gerçek Sahibi, Gerçek Övgüye Layık, Her Şeye Üstün Gelen ve Her Şeyi Yerli Yerine Koyandır.

"Göklerde olan da, yer de olanlar da mutlak otorite sahibi, mukaddes, her işinde mükemmel ve her hükmünde tam isabet sahibi Allah için hareket ederler." ¹²²

Âyette Allah'ın dört ismi dikkat çekmektedir: Melik ve Kuddus, Aziz ve Hakîm.

Melik, Allah'ın her şeyin gerçek sahibi olduğunu ifade eder. Buna göre Allah, her şeyin sahibi olduğu için Melik, O'nun dışındaki her şey ise mülk olarak isimlendirilir.

Kuddus ismi ise iki şekilde anlaşılabilir. Allah, bütün eksikliklerden, özür ve gereksinimlerden veya kendisi dışındaki varlıkların

120 Mümtehine 60.6.

121 *Te'vilât*, 15/s.111.

122 Cum'a 62.1.

sahip olduklarından münezzehtir. Allah, bütün hayır ve bereketlerin sadece kendisi ile elde edilebileceği hayır ve bereket kaynağıdır. Âyetle geçen Kuddus kelimesinin bu anlamı ile bütün eksikliklerden, özür ve ayıplardan berî olması bir arada düşünülebilir. Çünkü Allah, hayır ve bereket kaynağı olarak nitelendiğinde, aslında, O, aynı zamanda, her türlü eksiklik, ayıp ve özürden de tenzih edilmiş olur.

Aziz ismi, Allah'ın her şeye üstün gelen ve hiçbir şeyin kendisini aciz bırakmadığı bir varlık olması anlamına gelir. Bu anlamda Aziz isminin zıddı, Zelîl'dir. Zelîl kelimesi, yetersizlik, yoksunluk, mutlak gereksinim ve ihtiyaç içerisinde olan demektir.

Hakîm ismi de, Allah'ın her şeyi yerli yerine koyması anlamına gelir. Her şeyin yaratıcısı olan Allah, fiillerinde hiçbir hata, hükümlerinde da hiçbir zaaf yoktur. Allah, varlıkları yaratırken belirli bir amaç gözeterek her şeyi bu amaç doğrultusunda ait olduğu işlevi ve fonksiyonu görecek şekilde takdir etmiştir.¹²³

Hikmet, Haber Vermede “Doğruluğu”, Karar Vermede “Adaleti”, Konuşmada “Doğru Söz Söyleme Becerisi” Demektir

“Gökleri ve yeri gerçek bir amaç uğruna O yarattı...”¹²⁴

Hakk, her şeyde daha hak sahibi, daha layık, daha uygun gibi farklı anlamlarda kullanılabilen bir kelimedir. Haberler ile ilgili kullanıldığında doğruluğu, hükümler konusunda adaleti, konuşma ve söz bağlamında ise doğru söz söyleme becerisi anlamındadır. Yukarıdaki âyetin bağlamına bakıldığında ise, kelimenin âyete kattığı anlam şu şekilde ifade edilebilir: Allah, gökleri ve yeri hikmetle yarattı. Bazılarına göre âyetle geçen hikmet kelimesi, öldükten sonra yeniden dirilmeyi ifade eder. Bu durumda âyet, Allah yeniden dirilme ile başlayacak olan hayatı amaçsız ve boş yere yaratmadı. Bilakis onu kulları için yaratmıştır.¹²⁵

123 *Tâ'vîlât*, 15/s.148-149

124 *Teğâbun* 64.3.

125 *Tâ'vîlât*, 15/s.190.